

Islam in Nederland of Nederlandse islam? Dit nummer over Turkse stromingen binnen de islam in Nederland laat zien dat er aanzetten zijn tot een Nederlandse islam.

Na een algemene inleiding over Turkse moslim organisaties (N. Landman) beschrijven Gurkan Celik en P. Valkenberg een Turkse pionier van de dialoog F. Gülen. Bram Robbertsen houdt de ontwikkeling van Milli Görüş tegen het licht. Een interview met A. Tonca onderzoekt de mate van secularisatie onder Turkse moslims in Nederland.

Vaak hoort men beweren dat er geen hervormingen van binnen uit de islam ontstaan en dat moslims niet het initiatief nemen tot dialoog en samenwerking. De artikelen over Fetullah Gülen en de Milli Görüş bewijzen het tegendeel.

In korte tijd heeft Nederland twee pioniers van de dialoog verloren: ds. Cees Bouma en prof. A. Camps. Beiden worden gememoreerd.

Als eerbetoon aan Cees Bouma publiceren we in het Leerhuis een voordracht die hij hield tijdens een studiedag over religie en geweld.

## **Inhoudsopgave**

Leerhuis (Cees Bouma -E. Struikmans)	2
Turkse moslim organisaties in West-Europa (N. Landman)	4
F. Gülen en de dialoog (G. Celik, P. Valkenberg)	10
Milli Görüş (B. Robbertsen)	17
Interview met A. Tonca (N. Landman)	26
Van her en der	31
Boeken	39
Evenementen	41

## “Toch heb ik Jakob liefgehad en Esau gehaat”.

Cees Bouma (E. Struikmans)

Gods uitspraak *Jakob heb ik liefgehad en Esau gehaat* (Maleachi 1: 2-3 NBV) klinkt tamelijk hard. Binnen de interreligieuze ontmoeting zullen zowel joden en christenen als moslims zich ongemakkelijk kunnen voelen tegenover deze profetie. In onderstaand artikel wordt nagegaan hoe de werking van deze profetie in de geschiedenis is geweest en wordt een poging gedaan tot een zorgvuldige interpretatie met het oog op vandaag.

### De werking van de tekst in de geschiedenis

Verkeerde interpretaties van genoemde en andere profetieën hebben in het verleden grote schade veroorzaakt in de verhouding tussen joden en christenen. Al in de vroege geschiedenis van het christendom was een aantal christenen ervan overtuigd dat de kerk Israël had vervangen, de zogenaamde vervangingstheologie. De kruistochten waren onder meer gebaseerd op deze interpretatie van ‘christelijke uitverkiezing’.

Minstens zo erg was het feit dat de Duitse nationaal-socialistische beweging van 1933-1945 verschrikkelijke consequenties verbond aan deze overtuiging. Na de holocaust, waarin ongeveer zes miljoen joden werden vermoord in het christelijke Europa, ontstonden initiatieven om de christelijke vervangingsleer te herzien. Helaas speelt deze visie nog steeds een –soms onbewuste- rol in veel christelijke theologieën tot op de dag van vandaag.

Veel moslims beschouwen zichzelf als nakomelingen van Ismaël en Esau, terwijl joden en soms ook christenen, vooral als zij zich als vervangers van de joden zien, Jakob als hun voorvader beschouwen. Paulus zegt in Romeinen 9-11 dat God Abrahams roeping of verkiezing net op dezelfde manier heeft doorgegeven aan Ismaël en Esau als aan Izaäk en Jakob. Inderdaad verschillen de zegeningen onderling van elkaar maar God zegent Ismaël en Esau evengoed.

### Doel: uitverkiezing?

Vanuit het gezichtspunt van Gods barmhartigheid voor allen is het ons niet toegestaan Esaus rol te minimaliseren door die te kwalificeren als eenvoudigweg instrumenteel in het verhaal van Jakobs uitverkiezing alsof Esau slechts een rol zou spelen ten dienste van Jakobs verkiezing. Sterker nog, Jakobs uitverkiezing is in het geheel geen doel op zich, maar verkiezing is altijd met het oog op het ontvangen van een bepaalde opdracht die men moet vervullen. Verkiezing maakt verantwoordelijk. God heeft Abraham niet verkozen om daardoor alle andere mensen van Zijn genade uit te sluiten, integendeel. Bij Gods

zegen aan Abraham omvat alle volken op aarde. (Genesis 12: 3). Abraham ontvangt de zegen *om* alle volken tot zegen te zijn.

### **Aangezicht**

Wat betreft Gods 'haten' van Esau, de betekenis van het Hebreeuwse woord dat in Maleachi wordt gebruikt kan men uitleggen als 'niet (ver)kiezen', 'niet de voorkeur geven aan'.

Jakob kan pas uitverkorene zijn en als zodanig leven nadat hij Gods aangezicht in dat van zijn broeder heeft herkend, zijn misstap (ontfutseling van de zegen van het eerstgeboorterecht) heeft hersteld en zich met zijn broer heeft verzoend.

### **Epiloog**

Wat waar is voor de tweelingbroers Esau en Jakob, is, voor zover ik het kan bezien, waar voor alle menselijke verhoudingen. Veel relaties tussen mensen zijn verstoord omdat personen, families, partijen en/of naties, godsdienst misbruiken. Of men neemt iets waarop men geen recht heeft vanuit Gods perspectief. Hebzucht speelt daarin praktisch altijd een rol. Bij de onrechtvaardige verdeling die er is op deze wereld, is dit opnieuw van betekenis geworden als een aspect van bezinning na 11 September 2001.

De overtreder moet eerst en serieus het initiatief nemen en om vergeving vragen. Tegelijkertijd, zou dezelfde persoon of partij de ander gunstig moeten proberen te stemmen door ruimhartig compensatie aan te bieden waar mogelijk. Degene tegen wie de eerdere overtreding was begaan, moet dan bereid zijn zich van harte te verzoenen met de overtreder. Alleen als wij, zeker als mensen van verschillende religieuze achtergronden, bereid zijn Gods aangezicht te zien in dat van de ander, die soms een veronderstelde, soms een echte tegenstander is, zullen we in staat zijn om onze bestemming als Gods uitverkorenen op aarde te bereiken. Vanuit bijbels geloof betekent leven als uitverkorenen, dat we als Gods opdracht hebben om in vrede te leven met heel Gods schepping, als mensen geschapen naar Gods beeld en gelijkenis – vrouwelijk en mannelijk. Voor beantwoording van de vraag, wat dat voor leven precies zal zijn, is ontmoeting nodig waarin niemand van tevoren het laatste antwoord heeft. Een dergelijke 'dialoog van het leven' zal een permanent karakter hebben en ervaring gebruiken van mensen van allerlei verschillende religieuze of andere achtergronden. Ongetwijfeld zijn er vergelijkbare verhalen, gedachten en principes zoals het verhaal van Esau en Jakob in veel, zo niet alle, religieuze en filosofische manieren van denken. Laat elke traditie het beste dat hij heeft nemen als een positieve bijdrage in de ontmoeting met elkaar.

N.B. De originele versie van dit artikel door C. Bouma werd in het Engels gepubliceerd in *Journal of the Henry Martin Institute*, Hyderabad, A.P. India, vol. 22, nr. 1 January-June 2003, pp. 41-48. De Nederlandse bewerking is door Esther Struikmans.

## Turkse moslimorganisaties in West-Europa: een overzicht

De Turkse strijd tussen secularisme en islamisering, en tussen het Directoraat voor Godsdienstzaken (Diyanet) en oppositionele islamitische groeperingen heeft een Europees front gekregen. Op dit Europese front lagen de onderlinge krachtsverhoudingen anders dan in Turkije zelf. Want islamitische groepen die in Turkije zelf ondergronds werkten of slechts een beperkte bewegingsvrijheid hadden, konden onder de Turken in West-Europa in alle vrijheid een organisatie opbouwen, financiële middelen bijeenbrengen en hun aanhang vergroten.

### Suleymanli's

#### Geworteld in de mystiek

Zo bouwden bijvoorbeeld in de jaren 1970 de leerlingen van Suleyman Hilmi Tunahan, een in 1960 overleden mysticus en shaykh van de Naqshbandi-orde, in Duitsland en in andere West-Europese landen een omvangrijk netwerk van islamitische centra op. Dit netwerk werd hiërarchisch gestructureerd, met een hoofdkwartier in Keulen ( het Verband der Islamischen Kulturzentren e.V. – VIKZ) en met vestigingen onder leiding van een 'hoofd imam' in de afzonderlijke Duitse deelstaten en in de buurlanden, die weer plaatselijke afdelingen onder zich hadden. Naar eigen opgave zijn er in Duitsland ruim 300 plaatselijke gemeenschappen bij de VIKZ aangesloten.<sup>1</sup> De VIKZ legt zich onder meer toe onderwijs aan kinderen in de lagere en middelbare schoolleeftijd. Het betreft zowel "koranscholen" waarin vooral tijdens schoolvakanties en in weekenden Arabisch en elementaire religieuze kennis wordt bij-

gebracht, als huiswerkbegeleiding aan middelbare scholieren. Deze activiteiten zijn in enkele plaatsen fel bestreden als integratiebelemmerend, maar worden door de betrokkenen zelf als een nuttige bijdrage aan de schoolloopbaan van Turkse kinderen beschouwd. In een diepgravende studie naar deze beweging laat de godsdienstwetenschapper Gerdien Jonker zien hoe de spiritualiteit van de beweging wortelt in de mystieke traditie van de Naqshbandiyya, maar dat de persoonlijke relatie met de shaykh daaruit is verdwenen omdat Tunahan geen opvolger benoemde. Kemal Kacar, die de beweging van 1959 tot zijn dood in 2000 leidde, wordt in de doctrine van de Süleymanlis niet als mystieke leermeester, maar als "werelds" leider – aangeduid ook al was in theologische zaken zijn gezag de facto vrijwel onaantastbaar.

#### Tegengestelde ontwikkelingen

Voorts laat deze studie zien hoe de Europese tak van de beweging aan het einde van de jaren 1990 de communicatie met de niet-islamitische omgeving steeds hoger op de agenda plaatste, onder meer door middel van de opening van een *Is-*

<sup>1</sup> <http://www.vikz.de/>, december 2004. Volgens Lemmen (Islamische Organisationen in Deutschland. Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2000) waren er in 1997 daarnaast 125 aangesloten gemeenschappen in andere landen.

*lamische Akademi (Islah)* en participatie in interreligieuze dialooggroepen, maar dat in 2000 door een nieuwe leider in Turkije, Arif Ahmet Denizolgun, deze naar buiten gekeerde houding werd afgewezen om religieuze verdieping van de eigen gemeenschap opnieuw centraal te stellen.<sup>2</sup>

In Nederland is deze beweging vertegenwoordigd door de *Stichting Islamitisch Centrum*, die ongeveer 40 centra beheert. De stichting richt zich vooral op de vestiging van studiecentra waar middelbare scholieren worden opgevangen en begeleid.

### **Milli Görüş-Beweging** **Export van islamisme of Euro-islam?**

De tweede Turks-islamitische beweging die onder de Turken in Duitsland veel succes had, is de Milli Görüş-Beweging. Deze verenigt sympathisanten van het gedachtegoed van Necmettin Erbakan, die in Turkije langs de weg van partijpolitiek streeft naar islamisering van de Turkse republiek. Vooral na de Turkse staatsgreep van 1980, die een voorlopig einde maakte aan de politieke carrière van Erbakan en zijn Nationale Heilspartij, bouwden zijn aanhangers in West-Europa een wijdvertakte organisatie op, de Avrupa Milli Görüş Teskilatları (Nationale visie organisaties van Europa), die sinds 1995 als IGMG (Islamitische Gemeinschaft Milli Görüş e.V.) door het

---

<sup>2</sup> Gerdien Jonker: *Eine Wellenlänge zu Gott; Der Verband der Islamischen Kulturzentren in Europa*, Bielefeld 2002.

leven gaat.<sup>3</sup> Bij de IGMG zijn in heel Europa ruim 500 moskeegemeenschappen aangesloten waarvan ongeveer 300 in Duitsland.

Organisatorisch zijn de plaatselijke gemeenschappen verenigd in regionale organisaties. Er bestaan momenteel 16 Duitse (Hamburg, Bremen, Berlin, Hannover, Nördliches Ruhrgebiet, Ruhrgebiet, Düsseldorf, Köln, Hessen, Rhein-Saar, Stuttgart, Schwaben, Freiburg, Nördliches Bayern, Südliches Bayern und Schwaben) en 14 Europese regio's (Denemarken, Zweden, Noord-Nederland, Zuid-Nederland, België, Parijs, Straatsburg, Lyon, Annecy, Zwitserland, Oostenrijk 1 en 2, Noorwegen en Engeland). Het hoofdkwartier van de Europese Milli Görüş is in Duitsland.<sup>4</sup> Hoewel de Milli Görüşbeweging onmiskenbaar voortkomt uit de politieke islam, lopen de mening sterk uiteen over de vraag in hoeverre haar Europese afdelingen zich hebben aangepast aan de secu

---

<sup>3</sup> Naast IGMG is de Europäischen Moscheebau und –unterstützungs Gemeinschaft e.V. actief, die zich met de Immobilien bezighoudt. Lemmen, T. (2000). *Islamische Organisationen in Deutschland*. Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung.

<sup>4</sup> Zo [www.igmg.de](http://www.igmg.de), dec. 2004. Spuler-Stegeman ("Muslime in Deutschland: Organisationen und Gruppierungen." *Der Bürger im Staat* 51(2001)/4, p. 221-225), noemt een ruim tweemaal zo hoog aantal aangesloten organisaties (1094), waarbij vermoedelijk andere dan moskeorganisaties zijn meegeteld. Op regionaal niveau bestaat er vaak een grote overlap met Islamitische Federationen, waarin echter ook niet-Milli Gorus lidorganisaties participeren. De Islamische Federationen verzetten zich soms tegen berichten die hen met Milli Gorus identificeren. De Islamische Federation Berlin e.V. heeft dergelijke berichten zelfs via de rechter bestreden als valse beschuldiging. De felheid van dit verzet valt te verklaren vanuit het negatieve imago van Milli Gorus binnen het publieke debat in Duitsland.

liere en pluralistische samenleving. Met name in de jaren 1990 heeft een in Duitsland opgegroeide generatie binnen de beweging getracht meer afstand te nemen van de Turkse politieke verhoudingen en de oriëntatie op Europa centraal gesteld. Een onderdeel van die Europese oriëntatie is de aanvaarding van religieus pluralisme en het streven naar een goede verstandhouding met de niet-islamitische omgeving. Anderzijds werd op massale bijeenkomsten die in voetbalstadions werden georganiseerd de steun voor Erbakan en andere partijleiders herbevestigd als onderdeel van de collectieve identiteit, en was triomfalistische retoriek een vast element in de toespraken.<sup>5</sup> Voor zover ontwikkelingen in Turkije medebepalend blijven voor de koers van de Europese tak van de Milli Görüş-beweging, is het feit relevant dat in Turkije de laatste door Erbakan geleide partij (*Saadet Partisi*, de partij van het geluk) in 2002 electoraal werd weggevaagd door de *Adalet ve Kalkınma Partisi* (Partij van Gerechtigheid en Vooruitgang) van Recep Tayyip Erdogan, die eveneens uit de Milli Görüş -beweging is voortgekomen, maar veel sterker op Europa is gericht.

De Nederlandse tak van de Milli Görüş-beweging controleert ongeveer 35 islamitische centra, die doorgaans veel jongeren weten te trekken. Milli Görüş-leiders in Nederland hebben dankzij zeer

liberale visies – die niet zelden te ver gaan voor de eigen, conservatieve, achterban – een gerespecteerde en gewaardeerde plaats verworven in publieke debatten. (Zie hierover verder de bijdrage van Bram Robbertsen).

## **Kaplan en zijn aanhangers**

### **Marginalisering als prijs van radicalisme**

Een radicale vleugel van de Milli Görüş-beweging, die zich oriënteerde op het revolutionaire Iran, splitste zich in 1983 af onder leiding van Cemaleddin Kaplan (gest. 1995). De door hem geleide *Islami Cemaat ve Cemiyetler Birliği* (ICCB, Verband der Islamischen Vereine und Gemeinde e.V.) streeft naar een islamitische staat in Turkije, als eerste stap op weg naar de vereniging van de islamitische wereld onder een kalief. Participatie in een partijpolitek systeem wordt als middel om dat doel te bereiken afgewezen. In 1994 richtte Kaplan een kalifale staat op en riep zichzelf uit tot kalief. De ICCB verbreidde zijn ideeën via enkele tientallen islamitische centra, via de krant *Ümmet-i Muhammad* en een privé-zender HAKK-TV. Een casestudy van deze beweging door de antropoloog Werner Schiffauer laat zien hoe zij zich ontwikkelde van een revolutionaire politiek-islamitische beweging naar een sektarische groepering waarin de persoon van de leider, naar analogie van de plaats van de shaykh in een soefi-orde steeds centraler kwam te staan. Mede door strijd om dit leiderschap na zijn dood in 1995 brokkelde de aanhang af en werd de Kaplanbeweging een marginale groep

---

<sup>5</sup> Tezcan, L. (2002). "Inszenierungen kollektiver Identität, Artikulationen des politischen Islam, beobachtet auf den Massenversammlungen der türkisch-islamistischen Gruppe Milli Görüş." *Soziale Welt* 53: 301-322.

met minder dan 1000 aanhangers, die echter vanwege zijn radicalisme veel aandacht trok. De zoon van Kaplan, Metin, zat enige tijd gevangen vanwege medeplichtigheid bij de moord op een rivaal, en werd eind 2004 aan Turkije uitgeleverd. Al eerder, vanaf december 2001 waren zijn kalifale staat en de ermee verbonden organisaties, door de Duitse Minister van Binnenlandse Zaken verboden. In Nederland is de invloed van deze radicale groep zeer beperkt gebleven.

## **De Nurcu's**

### **Koranmeditatie en educatie**

De Nurcu-beweging gaat terug op de in 1960 gestorven Said Nursi, die zich tegen de secularisatie onder leiding van Atatürk verzette door de publicatie en verspreiding een reeks meditatieve korancommentaren, de *Risale-i Nur*. In deze commentaren wordt getracht de redelijkheid van de islam en de onredelijkheid van het om zich heen grijpende ongeloof aan te tonen. Een kleine elitaire groep volgelingen van Ata Türk bood veel weerstand tegen hem en zijn beweging, die ze als reactionair beschouwde. Desondanks kreeg de Nurcu-beweging enkele miljoenen aanhangers, die zich vooral organiseerden als studiegroepen rond de *Risale-i Nur*. Een tak van de beweging, die wordt geleid door Fethullah Gülen, bouwde in de laatste decennia van de 20<sup>e</sup> eeuw een internationaal netwerk op van onder meer onderwijsinstellingen, inclusief particuliere universiteiten. (Zie over Fethullah Gülen de bijdrage van Gürkan Celik en Pim Valken-

berg). In Duitsland wordt het aantal plaatselijke Nurcu-gemeenschappen op 120 geschat met enkele duizenden leden.<sup>6</sup> In Nederland betreft het enkele stichtingen die zich onder meer richten op het beheren van internaten voor jongeren in de middelbare schoolleeftijd. Daarnaast zijn er informele groepen die bijeenkomen om geschriften van Said Nursi te bespreken.

“Hoe gelukkig is degene die zich Turk en moslim mag noemen”

Ook de "Turks-islamitische synthese" heeft zich onder Turken in Duitsland georganiseerd. De Turks-islamitische synthese is in de jaren 1970 opgekomen in het uiterst rechtse deel van het Turkse politieke spectrum en tracht Turks nationalisme met de islamitische leer te verzoenen door de Turken een leidinggevende rol in de mondiale islamitische *ummah* toe te kennen.

In Duitsland kreeg deze beweging gestalte toen in 1978 de *Avrupa Demokratik-Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu* (ADÜTDF, *Föderation der Türkisch-Demokratischen Idealistenvereine in Europa* e.V.) werd opgericht, die evenals andere in Duitsland opgerichte Turkse koepelorganisaties een Europese functie had. Het aantal lidorganisaties in heel Europa wordt op 200 geschat. In 1987 splitste zich een groep af die sterker de nadruk op de religieuze identiteit legt en minder op het Turkse nationalisme. Deze groep draagt sinds 1993 de naam *Avrupa*

---

<sup>6</sup> Lemmen, a.s., 52.

*Türk-Islam Birliği* (ATIB, *Türkisch-Islamische Union Europa*). Ook ATIB zou ongeveer 200 lidorganisaties hebben. In Nederland zijn er drie moskeeën en een aantal Turkse stichtingen bij aangesloten.

### **Samenwerking met de Turkse ambassade**

Tegenover deze religieuze stromingen zette het *Directoraat voor Religieuze Zaken* van de Turkse staat, *Diyanet*, in de jaren 1980 het tegenoffensief in door een eigen infrastructuur van Turkse moskeeën in West-Europa op te bouwen. Haar belangrijkste instrument daarbij was de uitzending van “religieuze functionarissen” (imams) wier werkzaamheden werden gecoördineerd door een religieus attaché of de Turkse ambassades en consulaten. Verder werden moskeeorganisaties gestimuleerd zich statutair aan *Diyanet* te binden en het eigendom en beheer van hun moskee over te dragen aan een door *Diyanet* gecontroleerde stichting. In Nederland was deze politiek zo succesvol dat de Nederlandse *Diyanet*-organisatie (*Islamitische Stichting Nederland*) de controle kreeg over ongeveer 70% van de Turkse moskeeën en rivaliserende Turks-islamitische organisaties in de marge manoeuvreerde.

In Duitsland boden de concurrerende organisaties meer weerstand, maar niettemin is ook daar de *Diyanet Isleri Türk-Islam Birliği* (DITIB, *Türkisch-islamische Union der Anstalt für Religion e.V.*) met 870 lidorganisaties de

grootste moskeefederatie van de Bondsrepubliek.<sup>7</sup>

### **Oorzaken van succes**

Om dit proces te verklaren moeten verschillende factoren worden genoemd: de druk die Turkse staatsambtenaren konden uitoefenen op hun landgenoten in den vreemde, de financiële en organisatorische voordelen die een door de Turkse staat betaalde imam met zich brengt, en tenslotte de overtuigingskracht van de propaganda, waarin de concurrentie als extremistisch en als vijand van het geliefde Turkse vaderland werd gepresenteerd. Anders dan de hierboven besproken Turkse islamitische organisaties vertegenwoordigt DITIB geen duidelijke religieuze stroming. In haar religieuze publicaties wordt een soennitische orthodoxie volgens Hanafitische rechtsschool gepresenteerd die in principe vriendschappelijke relaties met de niet-islamitische omgeving en loyaliteit tegenover een niet-islamitische overheid bepleiten. Tegelijkertijd wordt de saamhorigheid van de Turks-islamitische gemeenschap in Duitsland benadrukt, op een manier die tegelijkertijd de islamitische als de Turkse nationale identiteit onderstreept.

In Nederland is het *Diyanet*-netwerk veruit het grootste cluster van moslimorganisaties. Het omvat ruim 140 moskeeën, inclusief 30 nieuwgebouwde. Op landelijk niveau is binnen dit netwerk de

---

<sup>7</sup> <http://www.diyamet.org/de/>, december 2004. De bewering op dezelfde site dat DITIB 70% van de Duitse moslims representeert wordt niet onderbouwd en moet met een grote korrel zout worden genomen.



*Islamitische Stichting Nederland (Hollanda Diyanet Vakfi)* verantwoordelijk voor het moskeebeheer en de imams, terwijl de *Turks-Islamitische Culturele Federatie* de sociaal-culturele belangen van de achterban behartigt. Ook in het recent opgerichte *Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO)*, is dit de grootste en sterkste lidorganisatie.

## **De Alevieten**

### **Moslims of humanisten?**

Een nieuwe ontwikkeling onder de Turken is, tenslotte, de herleving en de institutionalisering van de Alevitische islam. Deze stroming, waarvan de aanhangers ongeveer 20% van de Turkse bevolking uitmaken, wordt vanwege de centrale rol die 'Ali in hun overtuigingen speelt, tot de sjiiëtische islam gerekend. Ze kent niet de gebruikelijke 5 zuilen van de islam en ook sociale tradities zijn anders. Daaronder zijn te noemen de *cem*, een liturgische heropvoering van een mythische maaltijd van veertig heiligen uit de vroege islam, en de *musahiplik*, een verbintenis tussen twee echtparen die hen tot levenslange solidariteit en gemeenschap van goederen verplicht. De herleving van de Alevitische islam onder de Turken in West-Europa loopt parallel met een vergelijkbare ontwikkeling in Turkije in de jaren 1980. Ze is een reactie op het rechtsextremistische geweld tegen deze groep aan het einde van de jaren 1970, maar wordt ook veroorzaakt door repressie van linkse organisaties, waarin de Alevieten zeer actief waren.

Diverse Alevitische organisaties die in de jaren 1980 waren opgericht verenigden zich in 1990 in de *Alevi Cemaatleri Federasyonu* (Federatie van Alevitische gemeenschappen). Deze werd in 1993 hernoemd tot *Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu* (AABF, Federatie van Alevitische Verenigingen in Europa), om de samenwerking met lidorganisaties uit andere Europese landen zichtbaar te maken. Volgens eigen opgave heeft de AABF ongeveer 140 lidorganisaties, waarvan 90 in Duitsland.<sup>8</sup> In Nederland zijn er rond de 30 Alevitische organisaties.

### **Twee richtingen**

Binnen de herleving van het Alevitisme kunnen twee richtingen worden onderscheiden. Enerzijds is er een richting die in het Alevitisme een mystieke leer ziet die in de islam is geworteld. Anderen willen juist het Alevitisme zoveel mogelijk loskoppelen van de islam en beschouwen het als een humanistische filosofie. De Europese takken van het Alevitische netwerk blijven zich sterk richten op Turkije en hebben de emancipatie en erkenning van hun geestverwanten in de Turkse republiek bovenaan hun agenda staan.

N.B. Een Duitse vertaling en bewerking van deze tekst is opgenomen in: N. Landman, "Der Islam in der Diaspora: West-Europa", In W. Ende & U. Steinbach, *Der Islam in der Gegenwart*. 5., neubearbeitete Auflage, München: C. H. Beck, 2005, 560-596.

---

<sup>8</sup> [www.alevi.com](http://www.alevi.com), december 2004.

## Fethullah Gülen en de dialoog



Gurkan Celik



Pim Valkenberg

**Twee bronnen bronnen van inspiratie** Said Nursi (1876-1960) en Fethullah Gülen (1941) zijn twee prominente islamitische theologen en religieuze leiders in het Turkije van de twintigste eeuw die een grote invloed hebben op Turkse moslims in Nederland. Toch zijn hun namen in Nederland nauwelijks bekend. Ten onrechte want zij vormen de inspiratiebron voor een nieuwe en coöperatieve benaderingswijze van de Abrahamitische godsdiensten, gericht op de bevordering van dialoog, harmonie en verzoening tussen de ‘Volkeren van het boek’, namelijk moslims, christenen en joden, verdienen zij een nadere beschouwing in dit tijdschrift. Zij staan aan de basis van talrijke activiteiten van Turkse moslims in Nederland.

### Verschillen in oriëntatie

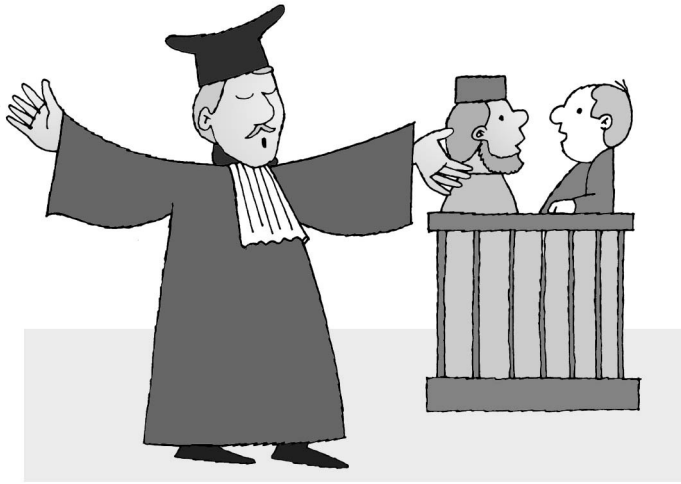
Terwijl de navolgers van Said Nursi zich vooral richten op de studie van de geschriften van Said Nursi en ook in de Arabische wereld enige bekendheid genieten, richten de volgelingen van Fethullah Gülen zich vooral op het Westen en de dialoog met het christendom.

Toch ondervindt Gülen, die om medische en wellicht ook politieke redenen in Amerika verblijft, in Turkije nogal wat weerstand. Niet alleen bij islamistische groeperingen die hem zijn gerichtheid op het Westen verwijten, maar vooral ook bij de aanhangers van de Kemalistische staatsideologie die in zijn beweging een bedreiging zien voor de seculiere aard van het Turkse staatsbestel.

### Gülen: advocaat van dialoog

Fethullah Gülen, ook respectvol *Hoca-efendi*, onze gerespecteerde leraar, genoemd door diegenen die geïnspireerd zijn door zijn leer, stelt dat mensen meer gemeenschappelijke aspecten hebben dan verschilpunten. Hij beveelt dus dialoog aan tussen beschavingen, religies en culturen in plaats van de veel besproken Huntingtonse ‘clash of civilizations’. Gülen wordt zowel in zijn geboorteland Turkije als in andere delen van de wereld beschouwd als een vooraanstaande ‘advocaat van de dialoog’.

Hij zet zich sinds de jaren zestig in om een nieuwe islamitische visie te ontwikkelen in relatie tot moderne realiteiten. De Gülen-beweging vindt zijn oorsprong in Turkije en wordt door moslims ervaren als een nieuwe manier om islamiti-



sche waarden uit te dragen in moderne maatschappijen en deel te nemen aan duurzame dialoog en samenwerking met mensen met een andere geloofsovertuiging en levensstijl. Zijn beweging heeft zich snel verspreid middels onderwijsinstellingen en dialoogcentra die in vele landen werden geopend in de diaspora in Europa, Noord-Amerika, Australië en Azië.

### **Nursi: spirituele waarden**

Bediüzzaman Said Nursi gaf Gülen het voorbeeld voor zijn gerichtheid op dialoog door toenadering te zoeken tot het Vaticaan, om op die manier samen met christenen tegen het ongelof in de wereld te strijden. De beweging die rond Bediüzzaman is gevormd, is gericht op het herleven van morele en spirituele waarden in Anatolië (Oost-Turkije) in het bijzonder en in de islamitische wereld in het algemeen. De processen van modernisering en secularisatie die zich in de republiek Turkije hebben voltrokken, waren andere belangrijke oorzaken voor het ontstaan van de Nursi-beweging, die op zijn 130 religieuze geschriften (*Risa-*

*le-i Nur*) is gebaseerd. De beweging kan gezien worden als een reformistische (neo)mystieke beweging.

### **Voorlopers**

Beide figuren, Nursi en Gülen, streefden reeds naar een dialoog met christenen toen dit nog niet gebruikelijk was en trachtten op deze wijze de invloed van het materialisme te stuiten. In *De Preek van Damascus*, die in 1911 is verschenen, schreef Nursi dat “moslims en christenen samen een civilisatie kunnen opbouwen waarin menselijke waardigheid, rechtvaardigheid en naastenliefde de norm zullen zijn. Dit is mogelijk wanneer zij hun wederzijdse relatie op liefde baseren. De tijd van vijandigheid is voorbij”. De belangrijkste boodschap van Nursi was dat er een harmonie bestaat tussen het geloof in God en de natuurwetenschappelijke inzichten die de mens heeft verworven. Terwijl Said Nursi in zijn collectie *Risale-i Nur* (Het Tractaat van het Licht) de koranische grondslag benadrukte van de inzet voor dialoog en vrede, staat bij Fethullah Gülen vooral de uitwerking ervan in de educatie voorop: “door wetenschap, godsdienst en spiritualiteit te combineren, kunnen wij onwetendheid, armoede en tweedracht overwinnen”. De educatieve filosofie van Said Nursi was een belangrijke inspiratie voor Gülen om een modern en innovatief educatiemodel te op te zetten, dat aanvankelijk in Turkije op gang is gebracht. Gegeven het gebrek aan integratie tussen wetenschappelijke kennis en spirituele waarden, introdu-

ceerden Gülen en zijn volgelingen een nieuwe stijl van educatie die deze twee elementen verzoent.

### **Gülen's scholen en dialoog**

Onderwijs is een belangrijke insteek geweest voor Gülen om op termijn de vruchten van dialoog te plukken. Getuige hiervan is Thomas Michel, die jarenlang in Azië werkzaam is geweest en ook bij de *Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog* zijn sporen heeft verdiend. Hij beschrijft hoe hij tijdens zijn verblijf op het zuidelijke Filippijnse eiland Mindanao in aanraking kwam met onderwijs geïnspireerd door Gülen: de *Filippijns-Turkse School van Tolerantie*. Deze naam is voor Michel een verrassende keuze in Zamboanga, een stad waar de bevolking bestaat uit moslims en christenen die gelijk verdeeld zijn in aantal, midden in een regio waar fel wordt gevochten tussen Moro separatisten en de militaire macht van de Filippijnse overheid. De staf van de school bestaat uit moslims en christenen met zowel Turkse als Filippijnse achtergrond. De school wijdt zich aan het bevorderen van de tolerantie in de regio en dus is de naam niet alleen maar een loze kreet. De school staat midden in een regio waar met regelmaat ontvoeringen plaatsvinden, een guerrilla-oorlog woedt, aanvallen uitgevoerd worden, arrestaties worden verricht. Vermissingen zijn er actueel en wederzijds wordt er gedood door de militaire en paramilitaire machten. Hier biedt deze school aan zowel moslim- als christenkinderen uitstekend onderwijs, leert de kinderen een positieve

manier van leven en bevordert zo de goede verstandhouding met elkaar. Thomas Michel geeft verder aan dat zijn 'priester-collega's aan het Ateneo de Zamboanga bevestigen dat de *Filippijns-Turkse School van Tolerantie* vanaf het begin samenwerkt met de christelijke instituties in de regio.

### **Gülen's mensbeeld**

Interreligieuze dialoog is volgens Gülen een must: de eerste stap in de verwezenlijking van de dialoog behelst het vergeten dan wel verwerken van het verleden, het accepteren en respecteren van de ander in zijn of haar positie, het negeren van polemische argumenten, het voorrang geven aan gemeenschappelijke punten en het leren delen in de context van de ander. De wereldwijd verspreide maatschappelijke beweging die geïnspireerd is door Gülen, vraagt moslims zich beter bewust te worden van het feit dat de islam de noodzaak van dialoog onderwijst. Zij moeten als moslims worden opgeroepen om vertegenwoordigers en getuigen te zijn van de universele genade van God. Om zijn gezichtspunten te staven, beroept Gülen zich zowel op Westerse wetenschappers als op zijn brede kennis van de islamitische traditie om de koranteksten, de hadieths van Mohammed en de inzichten van moslims door de eeuwen heen samen te brengen. Op deze manier geeft hij aan dat tolerantie, liefde en compassie waarlijk islamitische waarden zijn, die moslims in de moderne wereld moeten uitdragen. Vrede, liefde,



vergeving en tolerantie zijn de vier pilaren van de dialoog en vormen volgens Gülen de essentie van de islam. De overige aspecten noemt hij bijzaken. De beweging die met Fethullah Gülen wordt geassocieerd, probeert echter een dynamische interpretatie van de islamitische leer voor te staan die de gelovige naar werkelijke spirituele waarden als vergeving, innerlijke vrede, sociale harmonie, eerlijkheid en vertrouwen in God leidt.

### **Gülen's contacten**

In 1996 kreeg Gülen grote bekendheid met zijn initiatieven op het gebied van tolerantie en interreligieuze dialoog. Er werd in Turkije een dialoogplatform (*Abant*) opgericht waarin politieke en religieuze prominenten en intellectuelen met verschillende achtergronden bijeenkwamen. Ook buiten dit platform onderhield Gülen banden met religieuze leiders van verscheidene religies en met andere leidende figuren in binnen- en buitenland. Concreet valt te denken aan de ontmoetingen met de ambassadeur van het Vaticaan, de patriarch van de Turks-Orthodoxe gemeenschap en de opperrabbijn van de Turks-Joodse gemeenschap. In 1998 bracht hij een bezoek aan Paus Johannes Paulus II in het Vaticaan. Dit was een moedige daad, die Gülen veel kritiek heeft opgeleverd in zijn geboorteland. In een interview dat hij na zijn bezoek gaf, verdedigde Gülen zijn gewaagde daad in termen van het streven naar wereldvrede. Hij bevestigde dat hij naar het voorbeeld van de profeet Mohammed handelde, die voorwaarden voor vrede accepteerde welke zijn met-

gezellen als nadelig ervoeren. Gülen stelde dat deze tijd er een is waarin het intellect en de harten worden aangesproken, een onderneming die een vredige sfeer met wederzijds respect en vertrouwen vereist.

### **Vrede: de betere weg**

Gülen is ervan overtuigd dat werken aan dialoog en vrede vereist is om werkelijk uiting te geven aan een islamitische manier van leven. Door de Koran wordt dit voorgeschreven als 'de betere weg'. Dit is te zien als het beginpunt van de dialoog en is de voorwaarde om zowel de maatschappij als de mensheid te dienen. Zoals Gülen stelde: "Als wij aan onze pogingen om de dialoog aan te gaan beginnen met de overtuiging 'verzoening is beter' (*Al-Nisa*, 4: 128), moeten wij laten zien dat wijzelf in vrede zijn, thuis en daarbuiten. Sterker nog, vrede is van het allergrootste belang voor de islam. Vechten en oorlog voeren zijn slechts secundair en zijn gebonden aan specifieke redenen en voorwaarden. In dat opzicht kunnen wij zeggen dat, wanneer een vredige omgeving waar iedereen in vrede en veiligheid kan leven, niet tot stand kan worden gebracht in dit land, het onmogelijk voor ons zal zijn om ook maar enig goed te doen voor de maatschappij of de mensheid."

### **Voorlopers in theologische dialoog**

Het is interessant om de gezichtspunten van Gülen over de rol van vergeving bij het stichten van vrede en dialoog te vergelijken met de soortgelijke woorden van Paus Johannes Paulus II. In 2002 ver-

klaarde de Paus dat vergeving eigenlijk verlies op korte termijn vraagt, met winst, het herstellen van beschadigde menselijke relaties, op lange termijn, als doel. Daarentegen brengt geweld een ogenschijnlijke winst op korte termijn, maar verlies op lange termijn met zich mee. De Paus benadrukte dat vrede op twee zuilen rust: gerechtigheid en vergeving en dat beide elementen noodzakelijk zijn om ware en duurzame vrede te bereiken. De Paus was ervan overtuigd dat aandacht voor de een, zonder de ander, geen echte vrede kan voortbrengen. In een van zijn artikelen moedigt Gülen moslims aan tot dialoog en tolerantie met soortgelijke woorden: "Ik wil graag benadrukken dat moslims niets zullen verliezen door dialoog, liefde en tolerantie uit te dragen. Moslims zoeken altijd de goedkeuring van God. Dat is de grootste winst van alles. In dat opzicht worden zaken die op sommige mensen als verlies zouden kunnen overkomen, door moslims als winst gezien, zoals andere gebeurtenissen schadelijk kunnen zijn, zelfs wanneer ze op het eerste gezicht zeer winstgevend kunnen lijken." Gülen gaat zover te zeggen dat vrede, liefde, vergeving en tolerantie essentieel zijn voor de islam. Andere zaken zijn bijzaken. Hoewel het toevlucht zoeken tot oorlog onder bepaalde omstandigheden soms gerechtvaardigd mag zijn, is deze 'mindere djihaad' van het zwaard ondergeschikt aan de essentie van de islam, namelijk vrede, liefde, vergeving en tolerantie. Gülen beschuldigt en bekritiseert degenen die oorlog en geweld voorstaan ervan dat ze misleid worden door een te

letterlijke studie van de Koran. Als gevolg daarvan begrijpen zij volgens Gülen de aard van de islam verkeerd.

### **Misverstand**

Gülen verklaart dat het noodzakelijk is om essentiële moslimkwesties in te delen op basis van het belang dat zij voorstellen binnen de islam. Zo zijn er mensen die de bijzaken van de islam tot hoofdzaak maken en dit doen zonder rekening te houden met de achterliggende redenen van secundaire voorschriften en regelgeving. Anderen bestuderen de Koran oppervlakkig en letterlijk op een nogal grove manier en benadrukken zo geweld. Beide groepen negeren volgens Gülen de essentie en de kernzaken die door de Koran worden aanbevolen. Deze mensen hebben helaas de regels, de redenen achter die regels, noch hun bronnen, noch de islam begrepen.

Uiteindelijk komt dialoog en vrede voor Gülen neer op het respecteren van de wezenlijke verschillen tussen volkeren, culturen en beschavingen. Dit acht hij relevant om wederzijdse afbraak te vermijden.

### **Respect voor verschillen**

Gülen stelt meerdere malen dat de vrede van deze steeds kleiner wordende wereld ligt in het respecteren van alle verschillen, in het beschouwen van deze verschillen als deel van de menselijke natuur en in het zorgdragen voor waardering, respect en acceptatie van verschillen. Gebeurt dit niet, dan is het onvermijdelijk dat de wereld zich in een web van conflict, strijd, gevechten en de

meest bloedige oorlogen zal storten en zich zo de weg naar de eigen ondergang zal banen.

### **Slotopmerkingen**

Er is wereldwijd een toenemende aandacht voor dialoog tussen verschillende culturen, religies en beschavingen. Voor Turkse moslims in Nederland speelt Gülen hierbij zeker een belangrijke rol als inspirator. Ook wereldwijd heeft zijn oproep tot universele vriendschap, humanitaire waarden van vrede, tolerantie, dialoog en wederzijds begrip veel gehoor gekregen. In Turkije wordt Gülen vanuit radicale en nationale kringen verweten, de harten van de Turkse jeugd te openen voor buitenlandse en christelijke invloed. Maar voor degenen die de seculiere en laïcistische traditie van Europa en Turkije hooghouden is zijn beroep op de bronnen van de islam eerder een bron van bedreiging. Een grondige analyse van Gülen's dialoogbenadering en zijn religieuze vertrekpunten kan diepgaande inzichten verschaffen over hoe mensen met elkaar om kunnen gaan in de steeds pluriformer wordende westerse maatschappijen. Tot slot van dit artikel noemen wij hier nog eenmaal de belangrijkste kenmerken van deze stroming die een groot aantal Turkse moslims in Nederland inspireren:

- Fethullah Gülen kan worden gezien als activist en een voorloper in dialoog vooral door zijn onvermoeibare inzet op het gebied van **educatie** als middel op weg naar meer interactie en betere verhoudingen tussen volkeren en reli-

gies. Zijn theorie is af te leiden uit zijn praktijk en dialoogactiviteiten.

- In zijn theologie betekent dialoog: **respect** voor elkaar en acceptatie van de onderlinge verschillen. Hij heeft de overtuiging dat zonder kennis van elkaar geen dialoog, vrede en verzoening tot stand kunnen komen. Gülen sluit hiermee aan bij een islamitische traditie die stelt dat onwetendheid de wortel is van alle kwaad. Hij stelt dat door onderwijs en geestelijke scholing een vruchtbare voedingsbodem voor dialoog en vrede tot stand gebracht kan worden.

- Een andere opvallende karakteristiek van Gülen's **dialoogmethodiek** is dat hij in beginsel met zijn nabije omgeving van start is gegaan en vervolgens toenadering heeft gezocht tot een breder milieu. In dat kader heeft hij in zijn geboorteland Turkije menig religieus leider bezocht en ontvangen om samenspraak en tolerantie te bevorderen. Later heeft hij deze toenadering op wereldwijde schaal herhaald, bijvoorbeeld in een bezoek aan Paus Johannes Paulus II in het Vaticaan in 1998 en een toespraak tot het *Wereldparlement van Religies* in Kaapstad in 1999.

- Gülen geeft uiting aan de islamitische waarden die voortvloeien uit zijn diepgaande kennis van de islamitische **bronnen en traditie**. Zo roept hij niet alleen moslims op om de dialoog te zoeken en zich voor vrede in te zetten, maar betreft hij ook niet-moslims bij een discussie over gemeenschappelijke idealen en harmonieus samenleven.

De kern van zijn boodschap inzake dialoog verwoordt hij zelf in de volgende

uitnodiging: “Wees zo verdraagzaam dat je boezem zo wijd wordt als de oceaan. Raak vervuld met geloof en voel liefde voor de mens. Laat er geen bedroefd hart zijn waarin je niet geïnteresseerd bent of waarnaar je de hand niet hebt uitgereikt”.

Gurkan Celik is landelijk voorzitter Stichting Cosmicus.

Pim Valkenberg is universitair docent theologie van de godsdiensten, Radboud Universiteit Nijmegen.

## Literatuur

- *Advocate of Dialogue: Fethullah Gülen*. Compiled by Ali Unal & Alphonse Williams (2000). The Fountain. Fairfax, Virginia: USA
- Bediüzzaman Said Nursi (1996). *The Damascus Sermon*. Istanbul.
- Bekim Agai (2004). *The education-network of Fethullah Gülen: the flexible implementation of modern Islamic thought. A comparison of three countries*. Ruhr-Universität Bochum.
- Gurkan Celik, Paul Cobben, Joannemie van Dijk & Pim Valkenberg (2005) (eds). *Voorlopers in de Vrede*. Damon: Budel.
- M. Fethullah Gülen (2004). *Toward a Global Civilization of Love & Tolerance*. Truster: London
- M. Haken Yavuz & John L. Esposito (2003) (eds). *Turkish Islam and The Secular State. The Gülen Movement*. Syracuse University Press: New York.
- Pim Valkenberg, Ertürk Alasag, Greco Idema, Janneke Teunissen & Carla Robertson (2004) (eds). *In de voetsporen van Abraham*. Damon: Budel.
- Samuel P. Huntington (1998). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Touchstone: London.
- Thomas Michel s.j. (2005). Sufism and Modernity in the Thought of Fethullah Gülen. *The Muslim World*, 95(3), pp.342-358.



Een Turks-islamitische organisatie schrijft geschiedenis in Turkije en Nederland

**Inleiding**

Tot voor kort woonde ik samen met mijn vrouw in Rotterdam-Delfshaven. We waren daar betrokken bij de hervormde gemeente rond de Pelgrimvaderskerk, een fijne en open christelijke gemeenschap met oog voor de wijk. Deze gemeente die deel uitmaakt van de Protestantse Kerk in Nederland, heeft geregeld contact met de Turkse Ayasofya moskee in de deelgemeente Delfshaven. De Ayasofya moskee is verbonden aan de Turks-islamitische organisatie Milli Görüş in Nederland. Als jongeren van kerk en moskee hadden we heel leuke en gezellige ontmoetingen met elkaar, die konden variëren van een voetbalwedstrijd tot een gesprek in het theehuis over hoe we als gelovigen onze gebeden verrichtten. Ook gebeurde het dat zij als moslims van ons wilden weten tot wat voor christelijke stroming wij nu behoorden en waarin die verschilde van andere denominaties. Van onze kant bevroegen wij hen op hun identiteit en de achtergrond van hun Milli Görüş organisatie. Ondanks hun uitleg over de organisatie bleven enkele punten voor mij onopgehelderd, vooral met betrekking tot de ideologie van Milli Görüş. Die onduidelijkheid werd nog eens versterkt doordat sommige media deze stroming van een radicaal-islamitische ideologie beschuldigden, terwijl anderen juist de constructieve houding van de organisatie ten opzichte van de Nederlandse samenleving benadrukten. Men verwees daarvoor naar Hacı Karacaer, spreekbuis van Milli Görüş in Nederland. Karacaer tracht immers op alle mogelijke manieren aan te tonen dat Milli Görüş op volwaardige wijze wil bijdragen aan de integratie en participatie van Turkse moslims in de Nederlandse samenleving.

Vanwaar soms die heftige meningsverschillen over de achtergrond en ideologie van Milli Görüş in Nederland? In hoeverre moet de Nederlandse samenleving zich daadwerkelijk zorgen maken over een organisatie als Milli Görüş, of hebben we hier enkel te maken met onterechte kritiek op de islam? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het nodig om de ontstaansgeschiedenis van deze stroming in Turkije en de huidige ontwikkelingen binnen Milli Görüş in Nederland in kaart te brengen. Bovendien speelt de betekenis van jongeren in dit alles een belangrijke rol.

**EERSTE PANEEL: TURKIJE**

Veel deskundigen beschouwen het moderniseringsproces dat Mustafa Kemal Atatürk in gang gezet heeft als één van de grootste kenteringen in de geschiedenis van Turkije. Atatürk richtte in 1923

de republiek Turkije op en realiseerde vervolgens verscheidene maatschappelijke hervormingen in het land. Met het uitroepen van de republiek kwam er een einde aan het Osmaanse Rijk en daarmee ook aan de belangrijke rol van de islam

in het publieke domein. Atatürk wilde een seculiere staat die sterk onder invloed van het westen zou staan. Voor de islam was daarom in de zojuist opgerichte republiek geen publieke functie meer weggelegd, religie behoorde immers tot de privé-sfeer.

### **Controle over godsdienst**

Hoewel de Turkse republiek enerzijds dus een sterke scheiding tussen religie en staat propageerde, bleek zij anderzijds ook een stevige controle op de verschillende godsdiensten uit te oefenen. De oprichting van het directoraat van Religieuze Zaken (Diyanet) dat regelrecht onder de verantwoordelijkheid van de eerste minister, viel was daarvan het bewijs. Dit directoraat had als taak om religieuze organisaties en instellingen te besturen en te coördineren.

Naast de vele maatschappelijke hervormingen die Atatürk doorvoerde, versterkte hij ook het nationale bewustzijn van de bevolking. De opkomst van het nationalisme gaf echter bij andere etnische bevolkingsgroepen in de Turkse samenleving aanleiding tot bezorgdheid. Zij voelden zich daardoor immers achtergesteld.

### **Meer ruimte voor islam**

Na de dood van Atatürk (1938) en het einde van de Tweede Wereldoorlog volgden in de Turkse republiek de veranderingen elkaar in hoog tempo op. Een belangrijke vernieuwing was de democratisering van het politieke bestel. Door onvrede onder de Turkse bevolking en westerse druk werd toegegeven aan de

invoering van een meerpartijstelsel. Langzaamaan kwam opnieuw enige ruimte voor de islam in het publieke domein, hoewel de controle op religie vanuit de overheid bleef bestaan. In de jaren vijftig werden nieuwe islamitische organisaties opgericht die zich profileerden met een door de islam geïnspireerd partijprogramma voor de gehele Turkse samenleving.

### **Oprichting Milli Görüş**

De ontstaansgeschiedenis van de Milli Görüş beweging kunnen we duiden in het licht van de oprichting van de Partij van het Nationale Stelsel (MNP) en de Nationale Heilspartij (MSP) aan het begin van de jaren zeventig. Deze twee waren met de Gerechtigheidspartij (AP) in een belangenconflict over de Turkse economie verwickeld. Kleine ondernemers voelden zich in hun voortbestaan bedreigd, omdat de AP niet voor hun belangen opkwam. Ook speelden de belangen van islamitische stromingen een rol bij de oprichting van de MNP en de MSP. Deze islamitische stromingen stelden bepaalde eisen aan de politiek die ze met de totstandkoming van Milli Görüş wilden bewerkstelligen. Uiteindelijk ontwikkelde Milli Görüş zich tot een organisatie die opkwam voor de belangen van achtergestelde groepen in de Turkse samenleving en streefde naar islamisering van de republiek Turkije.

### **Bewust gekozen naam**

De naam Milli Görüş ('Nationale Visie') is geïntroduceerd door Necmettin Erbakan, oprichter van de MNP en MSP, toen hij in

1975 een manifest met die titel publiceerde. Het woord *milli* was afkomstig van het Arabische woord *millah*, dat in islamitische literatuur ‘religieuze gemeenschap’ betekende. Milli Görüş kon daarom ook vertaald worden met ‘Islamitische Visie’. De reden waarom de MSP zich zo noemde had alles te maken met het Turkse secularisme. De Turkse wet verbood immers religieuze partijen. De MSP had daarom uit protest gekozen voor het woord ‘milli’ dat op twee manieren geïnterpreteerd kon worden. In dit door Erbakan gepubliceerde manifest werden de standpunten verwoord van de politiek-religieuze beweging die rondom de MSP gegroeid was en die zich voortzette in de oprichting van nieuwe politieke partijen in later tijd. Hoewel enerzijds de ideologie van de MSP in de jaren zeventig als ‘Milli Görüş’ werd aangeduid, kon zij anderzijds niet als nationalistisch worden beschouwd. Integendeel, de partij verzette zich hevig tegen alle vormen van nationalisme. Nationalisme werd geïdentificeerd met racisme en daarom verworpen. De beweging legde daarentegen wel sterk de nadruk op haar religieuze identiteit, die etnische verschillen tussen de verschillende bevolkingsgroepen irrelevant maakte.

### **Houding t.o.v. Europa**

De religieuze identiteit van Milli Görüş speelde ook in de daaropvolgende decennia een belangrijke rol. Nog voordat de Partij van de Deugd (FP), die aan Milli Görüş gelieerd was, in 2001 door het Turkse Constitutionele Gerechtshof ontbonden was, openbaarde zich binnen de

beweging een diepgaand meningsverschil over de visie op democratie en Europa. De ouderen binnen Milli Görüş kozen partij voor Erbakan en richtten samen met hem de Gelukspartij (SP) op. De SP ging zich vervolgens hevig afzetten tegen Europa en de alsmaar toeneemende globalisering. De jongere generatie binnen de beweging keerde zich daarentegen af van het oude politieke islamisme en richtte samen met Recep Tayyip Erdogan ook een nieuwe partij op: de Partij voor Rechtvaardigheid en Vooruitgang (AKP). Zij verwierpen hun oude politiek-islamistische idealen en omarmden democratische beginselen. Ook zochten ze toenadering tot de Europese Unie. Volgens Erdogan zou het Turkse lidmaatschap een overtuigend bewijs zijn tegen de these van een ‘clash of civilizations’. De AKP haalde in 2002 een grote verkiezingsoverwinning en verkreeg daardoor een meerderheid aan zetels in het Turkse parlement. De AKP kreeg regeringsverantwoordelijkheid en korte tijd later werd Erdogan eerste minister van het land. De SP daarentegen leed een stevige verkiezingsnederlaag bij diezelfde landelijke verkiezingen.

### **TWEEDE PANEEL: NEDERLAND**

Als beweging onder Turkse migranten maakte Milli Görüş een sterke groei door in Europa. Niet alleen in Duitsland werden afdelingen van de organisatie opgericht, maar ook in omliggende landen als Frankrijk, België en Nederland. In de loop der jaren kenden vrijwel alle landen

in Europa een afdeling van Milli Görüş. De beweging kon enerzijds beschouwd worden als een religieuze gemeenschap in Europa, terwijl ze anderzijds ook een politieke beweging was in Turkije. Hoewel de band met Turkije bleef bestaan, ontstond er ook meer ruimte voor het geloofsaspect. Vooral onder jongeren werd deze veranderende houding zichtbaar. Zij waren immers in Europa opgegroeid en kenden de zaak waar hun ouders voor streden niet van binnenuit. Spanningen en conflicten tussen de ouderen en jongeren van Milli Görüş konden dan ook niet langer uitblijven.

In de jaren negentig kwam er bij Milli Görüş ook steeds meer aandacht voor de minderheidspositie van moslims in Europa. De problematiek van het leven en overleven als moslims in een niet-islamitische omgeving werd een belangrijk punt van discussie binnen de gemeenschap. Verder ontwikkelden de verschillende afdelingen steeds meer sociaal-culturele activiteiten en kwamen vraagstukken over integratie en participatie in de Europese samenlevingen hoog op de agenda te staan.

### **Wervende jongeren**

In Nederland waren vanaf de tweede helft van de jaren zeventig verschillende groepen actief die onder invloed stonden van de MSP in Turkije. In 1975 vervulde een groep in Rotterdam een voortrekkersrol, gevolgd door groepen in Amsterdam en andere Nederlandse steden. Zij hadden geregeld op een informele wijze contact met de MSP en het centrale bestuur van Milli Görüş in Keulen. De

jongeren van deze groepen streefden een radicaal-islamitische levenshouding na die zij wilden overdragen op andere moslims in Nederland. De aanhangers van Milli Görüş bezochten tot aan het einde van de jaren zeventig de reeds bestaande moskeeën. Ze probeerden tijdens hun moskeebezoek aan anderen hun ideeën over de islam en de Turkse politiek door te geven. Daarnaast werden ook jongeren benaderd die niet of nauwelijks een moskee bezochten. Het bezoeken van uitgaansgelegenheden als cafés werd hierbij niet geschuwd. De spanningen liepen echter op toen de Diyanet-organisatie actief werd en haar monopolie over de Turkse moskeeën opeiste. In enkele plaatsen ontstonden conflicten, omdat volgens Milli Görüş-aanhangers het beheer van een moskee aan hen toekwam. Uiteindelijk richtten ze eigen organisaties en moskeeën op die geheel autonoom van de Diyanet-organisatie konden opereren.

### **Sociaal-culturele activiteiten**

Sinds de tweede helft van de jaren tachtig participeerden binnen Milli Görüş steeds meer jongeren in leidinggevende functies en dat had tot gevolg dat de beweging zich steeds meer op de Nederlandse situatie ging richten. Ook kregen jongeren steeds meer ruimte om eigen initiatieven te ontwikkelen. Korte tijd later werden dan ook veel nieuwe jongerenorganisaties en enkele kleine vrouwenafdelingen opgericht. Studenten die lid waren van Milli Görüş raakten eveneens betrokken bij de totstandkoming van islamitische studentenverenigingen,

dat later uitmondde in de oprichting van de landelijke Studenten Unie Nederland (SUN). Milli Görüş ontwikkelde voortaan dus niet langer alleen maar religieus-ideologische, maar ook sociaal-culturele activiteiten. Zo organiseerde ze bijvoorbeeld als eerste een groots opgezet debat over mosliminderheden in Europa. Ook hield de organisatie zich actief bezig met de integratie en participatie van Turkse moslims in de Nederlandse samenleving.

Deze veranderingen brachten echter ook de nodige spanningen met zich mee. De organisatie in Turkije en het centrale bestuursorgaan in Keulen bleven de Nederlandse afdeling van Milli Görüş met stevige taal bestoken om het vuurtje van het politiek-religieuze ideaal voor Turkije brandende te houden.

### **Op Nederland georiënteerd**

Ondanks de blijvende invloed vanuit de organisatie in Turkije en Keulen op de Nederlandse tak van Milli Görüş, bleek in 2004 dat een toenemend aantal gemeenschappen binnen de Nederlandse afdeling tot de modernistische stroming behoorde. De lokale verenigingen waren steeds minder gericht op Turkije en de andere afdelingen van Milli Görüş in Europa.

### **Moslimjongeren en de toekomst van Milli Görüş**

We hebben geconstateerd dat voor de jongeren van Milli Görüş de Nederlandse context steeds meer centraal is komen te staan en de

gerichtheid op Turkije afgenomen is. Deze koerswijziging is vooral te danken aan de toenemende invloed van jongeren binnen de Nederlandse tak van Milli Görüş. Op grond daarvan kunnen we dus stellen dat voor de jongere generatie Turkije niet langer richtinggevend is, zonder daarmee te willen beweren dat het land geheel uit beeld is geraakt. Integendeel, de invloed vanuit Turkije en andere Milli Görüş-afdelingen in Europa blijft paradoxaal genoeg aanwezig. De organisatie is daarvoor nog te sterk één geheel.

Ook is gebleken dat bij moslimjongeren in Nederland de religieuze overtuiging een steeds belangrijkere plaats inneemt in hun leven, terwijl de Turkse etnische identiteit minder belangrijk wordt. Voor jongeren van Milli Görüş is deze nadruk op de religieuze overtuiging geen nieuw fenomeen, omdat hun organisatie (in tegenstelling tot sommige andere Turks-islamitische organisaties) geen Turks-nationalistisch imago nastreeft. Sinds de totstandkoming van Milli Görüş zijn ondermeer al veel Koerden lid van de beweging. Eenzelfde maatschappelijke positie en een gedeelde religieuze overtui-



ging zijn vanouds de belangrijkste bindende factoren geweest voor Milli Görüş. In Nederland kostte het hen daarom ook nauwelijks moeite om open te staan voor samenwerking met andere islamitische organisaties, etniciteit deed er immers niet toe.

### **Accent op religieuze identiteit**

Een gevolg daarvan kan zijn dat in een niet-Turkse context als Nederland de mogelijkheid bestaat dat hier geboren en getogen moslimjongeren nog meer dan voorheen hun religieuze identiteit zullen gaan benadrukken. Daarvan zijn de eerste tekenen al zichtbaar.

Minstens drie aspecten spelen hierbij een rol:

- **Internet** : de toenemende invloed van internet draagt ertoe bij dat moslimjongeren met verschillende culturele achtergronden elkaar op het web ontmoeten en met elkaar in gesprek gaan over de islam. De achtergrond van een gelovig individu is daarbij minder relevant, bepalend is hoe iemand als moslim zijn geloof in praktijk brengt. Met andere woorden: er treedt een individualisering op van het geloof dat zich primair richt op het handelen van de gelovige in de praktijk.

- **Transnationale islam**: de voortschrijdende globalisering heeft mede de ontwikkeling van een transnationale islam tot stand gebracht. Bij deze vorm van islam doen culturele achtergronden en tradities van gelovigen er nog nauwelijks toe. De islam is immers universeel en allesomvattend en staat los van welke

sociale context dan ook. Het *Salafisme* is een representant van deze stroming en kent een groeiende groep aanhangers onder jonge moslims in Nederland. Opnieuw speelt internet hierbij een belangrijke rol.

- **Wij zij-denken**: het huidige *wij zij-denken* in de Nederlandse samenleving richt zich vooral op de religieuze identiteit van moslims. Het gaat hierbij immers maar om twee groepen: moslims en niet-moslims. Voor een buitenstaander is het dan irrelevant om te weten tot welke islamitische stroming of organisatie een moslim behoort. Iemand is ‘gewoon’ moslim en wordt daarmee door velen gezien als een potentieel gevaar voor de Nederlandse samenleving. De nadruk op de religieuze identiteit door niet-moslims heeft tot gevolg dat voor islamitische gelovigen de onderlinge verschillen naar de achtergrond verdwijnen. Ze voelen zich immers gezamenlijk als moslims aangevallen, gediscrimineerd, of anderszins onheus bejegend, ongeacht de herkomst van hun ouders.

De jongere generatie van Milli Görüş in Nederland hecht dus steeds meer waarde aan haar religieuze identiteit, zonder daarmee haar culturele wortels te verloothen. Hoogstwaarschijnlijk zal die ontwikkeling zich in de toekomst bij een toenemende globalisering en individualisering in de wereld voortzetten, en daarmee dus ook in Nederland. Wanneer de polariserende krachten tussen moslims en niet-moslims in de toekomst vrij spel houden, zal dit de nadruk op de religieu-

ze identiteit bij moslims alleen maar doen toenemen.

### **Nieuwe koers?**

De laatste jaren heeft Haci Karacaer, directeur van Milli Görüş in Amsterdam en algemeen woordvoerder van de organisatie in Nederland, bij buitenstaanders aan sympathie gewonnen. Zijn progressieve standpunten en vriendelijk voorkomen spreken veel andere Nederlanders aan. Volgens een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau probeert Karacaer het negatieve beeld bij te stellen dat de organisatie in de loop der jaren heeft opgebouwd. Hij tracht dit te doen door telkens te benadrukken dat de nieuwe generatie binnen Milli Görüş de anti-semitische en anti-democratische denkbeelden van vroeger voorgoed achter zich heeft gelaten.

Hoewel veel niet-moslims Karacaer als het nieuwe liberale gezicht van Milli Görüş in Nederland beschouwen, hebben anderen hun twijfels over de veronderstelde identiteitsverandering van de beweging.

### **Toch islamisering?**

Zo maakt Vidino, een terrorismedeskundige en Europa-expert voor het *The Investigative Project* in de Verenigde Staten, aan de hand van een voorbeeld duidelijk dat de ideologie van Milli Görüş helemaal niet veranderd is. De jonge generatie binnen de beweging is misschien wel beter op de hoogte van de Nederlandse samenleving, maar daarmee hebben de jongeren de ideologie van Milli Görüş nog niet verworpen. Volgens Vi-

dino is het doel van Milli Görüş in de eerste plaats de islamisering van de Turkse gemeenschap en vervolgens de islamisering van de gehele samenleving. Ter verduidelijking kan hierbij gedacht worden aan een Europese samenkomst van Milli Görüş te Arnhem in het jaar 2002. Op deze bijeenkomst werd de voormalige premier van Turkije, Erbakan, door de twintigduizend aanwezige aanhangers als een held binnengehaald. Zijn toespraak bevatte sterk anti-westerse elementen. Na deze polemische toespraak kreeg hij echter een staande ovatie van het publiek. Ook kan volgens Vidino gedacht worden aan de imam van de Haagse Yunus moskee (gelieerd aan Milli Görüş) die kort na elf september 2001 verklaarde dat moslims niet geregeerd mogen worden door niet-moslims, omdat ze anders daarmee rechtstreeks tegen de Koran ingaan. Tot slot verwijst hij naar het officiële krantje van Milli Görüş, 'de Milli Gazete', waarin een keer geschreven stond:

*Milli Görüş is een schild dat onze burgers beschermt tegen assimilatie in een barbaars Europa.*

Het is duidelijk dat Vidino de uitspraken van Karacaer over de vermeende koerswijziging van Milli Görüş niet al te serieus neemt. Hij veronderstelt bij de organisatie een dubbele agenda en denkt dat Milli Görüş nog steeds de islamisering van de Turkse gemeenschap en de Nederlandse samenleving voor ogen staat. Uit bovenstaande blijkt in ieder geval dat het Karacaer, en daarmee dus ook Milli Görüş, nog niet gelukt is iedereen te

overtuigen van het (volgens hem) onschuldige karakter van de organisatie. In dat opzicht is er weinig veranderd in de afgelopen decennia.

### **Middenpositie**

Haci Karacaer heeft meerdere keren aangegeven dat de Nederlandse tak van Milli Görüş haar oude ideologie voorgoed achter zich heeft gelaten. De organisatie heeft volgens hem de democratie omarmd en kan als een volwaardige gesprekspartner in de dialoog worden beschouwd. Toch zijn niet alle onderzoekers over de geloofwaardigheid van zijn uitspraken overtuigd. Voor critici als Vidino is de blijvende invloed vanuit Turkije en Duitsland voldoende reden om de uitspraken van Karacaer in twijfel te trekken.

Mijns inziens heeft iemand als Vidino hier een punt. Milli Görüş kiest immers niet duidelijk positie zolang die bijvoorbeeld radicale sprekers als Erbakan blijft uitnodigen en het verkopen van radicaal islamitische literatuur binnen de gemeenschap niet scherp afwijst. Op grond daarvan kan ze buitenstaanders moeilijk verwijten maken wanneer die kritische vragen blijven stellen over de veronderstelde identiteitsverandering van de organisatie.

Toch wil ik niet zover gaan als Vidino die de stelling verdedigt dat Milli Görüş in Nederland helemaal geen identiteitsverandering heeft ondergaan. De organisatie heeft in de afgelopen decennia bewezen dat ze daadwerkelijk werk heeft gemaakt van de integratie en participatie van Turkse moslims in de Nederlandse

samenleving. Ook heeft Milli Görüş talloze keren expliciet aangegeven dat ze de in Nederland geldende democratische rechtsbeginselen volledig onderschrijft. Ik heb op dit moment geen enkele reden om daaraan te twijfelen, vooral nu in Turkije de uit Milli Görüş voortgekomen AKP het land regeert. Als het in Turkije kan, dan zeker in Nederland.

### **Substromingen**

Mijns inziens speelt het probleem over de veronderstelde identiteitsverandering van de organisatie zich op een ander niveau af, namelijk op het gebied van de verschillende substromingen die binnen Milli Görüş vertegenwoordigd zijn. De organisatie bevindt zich in een overgangssituatie die met de nodige strubbelingen gepaard gaat. Aanhangers van de oude ideologie zijn niet van de ene op de andere dag verdwenen. Helemaal niet zolang de oprichter van Milli Görüş, Erbakan, zelf nog veelvuldig spreekbeurten geeft. Hiervoor is tijd en geduld nodig. Bovendien zal er waarschijnlijk altijd een onderstroom blijven die affiniteit houdt met het oude gedachtegoed van de organisatie.

Karacaer maakt het zichzelf echter onnodig moeilijk wanneer hij beweert dat Milli Görüş haar islamistische ideologie volledig afgezworen heeft. Uit eerder genoemde praktijkvoorbeelden blijkt immers het tegendeel waar te zijn. Hoewel een meerderheid van de leden niet meer uit de voeten kan met het oude ideologische gedachtegoed van Milli Görüş, wil dat nog niet zeggen dat er niet een te veronachtzamen minderheid bestaat die



nog voluit deze oude idealen onderschrijft.

Voor Karacaer en ander leidinggevende figuren binnen Milli Görüş in Nederland luidt dan ook de opdracht om expliciet afstand te (durven) nemen van activiteiten die niet overeenstemmen met de nieuwe ideologische drijfveren van de beweging. Alleen op die manier kan hij, en daarmee ook Milli Görüş zelf, het vertrouwen winnen van mensen die grote

## **BRONNEN EN LITERATUUR**

### **Literatuur**

Canatan, K., *Turkse Islam. Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*, Rotterdam 2001 (EUR)

Landman, N., *Van Mat tot Minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*, Amsterdam 1992 (VU uitgeverij)

### **Internet**

Brown, S., *De mullahs van Turkije*, 2004  
<http://www.libertarian.nl/NL/archives/000442.php>

Bruinessen van, M., *Milli Görüş in Western Europe*, Leiden 2004 (workshop)  
[http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/conferences/Milli\\_Gorus\\_workshop\\_report.htm](http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/conferences/Milli_Gorus_workshop_report.htm)

Heelsum, A. (e.a.), *Moslim in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland*, Den Haag 2004 (SCP)  
[http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037701787/Moslim\\_in\\_Nederland-IslamitischeOrganisatiesInNederland-106e.pdf](http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037701787/Moslim_in_Nederland-IslamitischeOrganisatiesInNederland-106e.pdf)

vraagtekens plaatsen bij de geloofwaardigheid van uitspraken over een daadwerkelijke koerswijziging. Met andere woorden: er is werk aan de winkel voor Milli Görüş in Nederland!

Bram Robbertsen studeerde theologie aan de Universiteit Utrecht. Momenteel doet hij de master Islam in de Moderne Wereld aan dezelfde universiteit.

Kesel de, R., *Als Turkse moslims kiezen*, Gent 2005 (Universiteit Gent)  
<http://users.pandora.be/arseen.de.kesel/Thesis.htm>

Kuru, Ahmet T., *Globalisation and Diversification of Islamic Movements: Three Turkish Cases*, Washington 2005 (University of Washington)  
<http://students.washington.edu/ahmet/KURU-PSQ.pdf>

Ley de, H., *Moslims in de Europese, i.c. Belgische, Lekenstaat*, deel II, Gent 2005 (Universiteit Gent)  
<http://www.flwi.ugent.be/cie/RUG/deley303.htm#6.5.3>

Schiffauer, W., 'Die Islamische Gemeinschaft Milli Görüş', 2004 (paper voor MG-symposium)  
<http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE2/schiffauer1.htm>

## Turkse moslims prima toegerust voor leven in gesecculariseerde samenleving

N. Landman

Interview met Ayhan Tonca



Ayhan Tonca is één van de bekende gezichten van de islam in Nederland en met enige regelmaat op televisie te zien.

Dit komt vooral omdat hij voorzitter is van het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO), veruit de grootste overkoepelende moslimorganisatie in ons land waarin Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moskeeën zijn vertegenwoordigd. Dankzij 23 jaar intensief vrijwilligerswerk in Turkse moskeeën en zijn vele contacten met Turkse en andere moslimorganisaties verkeert hij in een uitstekende positie om te vertellen over de Turkse islam in West-Europa. Nico Landman zocht hem op in zijn thuisbasis, de Eyüp Sultan-moskee in Apeldoorn.

*NL: Kunt u voor onze lezers kort uw levensloop schetsen?*

AT: Ik ben in 1964 geboren in Turkije, in de provincie Konya/Karaman, maar op zesjarige leeftijd naar Nederland gekomen, waar mijn vader al werkte vanaf mijn geboortjaar. Ik ben dus in Nederland opgegroeid en opgeleid, vanaf de basisschool tot aan mijn universitaire opleiding Arabische, Nieuwperzische en Turkse Talen en Culturen in Utrecht. Na mijn studie werkte ik als welzijnswerker in Nijmegen en Apeldoorn, en momenteel als beleidsmedewerker van de provincie Overijssel.

Als achttienjarige jongen werd ik actief in het jongerenwerk van de Eyüp Sultan moskee in Apeldoorn. Een jaar of twaalf later, in 1982 of 1983, werd ik voorzitter van het moskeebestuur. Dit typeert een overgang binnen de Turkse moskeeën, namelijk dat in Nederland opgegroeide jongeren leidinggevende taken begonnen te krijgen. Al spoedig werd ik in het landelijke bestuur van de Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF) gekozen. Die federatie kiest namelijk om de twee jaar zijn bestuur uit de plaatselijke moskeebestuurders. In 2000 werd ik voorzitter van de TICF.

*NL: Dit themanummer van Begrip gaat over de rol van de islam in Turkije en onder de Turkse moslims in Europa. Wat is uw visie op de secularisatie die Atatürk in de jaren 1920 en 1930 doorvoerde en die nog steeds de positie van de islam in Turkije bepaalt?*

AT: Mijns inziens is de scheiding van kerk en staat die Atatürk heeft doorgevoerd, een goede zaak geweest. Om een moderne staat op te kunnen bouwen moest de invloed van sommige religieuze leiders op de samenleving en politiek worden teruggedrongen. Het is goed dat er een republiek is gekomen, dat de samenleving op alle fronten is gemoderniseerd, dat er verplicht onderwijs is gekomen, waarin seculiere vakken de toon aangeven.

Anderzijds vind ik dat Turkije te ver is doorgeschoten door vooral het Franse idee van laïcité over te nemen waarin er voor religie nauwelijks plaats is in de openbare ruimte. Je ziet dat bijvoorbeeld in de kwestie van de hoofddoek. Het dragen van de hoofddoek is in Turkije verboden voor ambtenaren, inclusief onderwijzeressen op openbare scholen. Recentelijk is zelfs een onderwijzeres ontslagen omdat ze die hoofddoek *op straat* droeg. Het feit dat ze de hoofddoek afdeed als ze de school betrad mocht niet baten. Kijk, dat noem ik doorgeschoten secularisatie. Het is krampachtig. Scheiding van kerk en staat is op zich goed, maar het is niet goed om alle religieuze symbolen uit het openbare leven te willen verbannen. Daarmee negeer je toch de religieuze tradities van de overgrote meerderheid van je bevolking. Als de overheid te weinig rekening houdt met die religieuze tradities, speelt ze juist de politiek-islamitische stromingen in de kaart. Die kunnen zo'n thema uitbuiten door de overheid een anti-islamitische houding te verwijten.

Ik geloof ook niet dat Atatürk het zo heeft bedoeld. Hij erkende het belang van religie als samenbindende kracht in de samenleving, maar wilde vooral politiek misbruik ervan uitbannen.

*NL: Kun je – afgezien van de kritische kanttekeningen bij het Turkse secularisatiebeleid, zeggen dat dit beleid voor de Turkse migranten in West-Europa een goede voorbereiding is geweest?*

TA: Absoluut! Anders dan moslimmigranten uit sommige andere landen zijn

de Turkse moslims al enkele generaties gewend aan het leven in een seculier bestel. De gedachte van scheiding van kerk en staat is hen vanaf de lagere school ingeprent. Van jongs af aan zijn ze vertrouwd met wetten en regels die door de staat worden uitgevaardigd en niet op de sjarie'a zijn gebaseerd. De islam heeft voor hen met geloof in God te maken, met religieuze feesten en dergelijke, niet met politiek en staat.

Ook het dagelijkse leven is in Turkije is sterk gesecculariseerd en gemoderniseerd, uiteraard veel sterker in de grote steden dan op het platteland. Vooral in de steden vind je een enorme verscheidenheid aan levensstijlen naast elkaar. Westerse, zeer seculiere jeugd- en muziekculturen naast meer religieuze levensstijlen. De atmosfeer in Turkse grote steden is niet zo verschillend van die in westerse metropolen. Het weekritme volgt westerse voorbeelden, met een weekend waarin zondag de vrije dag is. De dag van de wekelijkse moskeebijeenkomst – de vrijdag – is in Turkije een gewone werkdag, zodat de moskeegang met het werk moet worden gecombineerd, net als moslimmigranten in Europa moeten doen. Je kunt je afvragen of dit een onnodige, en te ver gaande aanpassing aan westerse modellen is geweest – want waarom zou in een land met in overwegend islamitische bevolking de zondag als rustdag moeten gelden – maar het zorgt er in ieder geval voor dat Turkse moslims die naar Europa trekken, eraan gewend zijn hun religieuze bijeenkomsten af te stemmen op een dagelijks leven dat meer seculier is georganiseerd.

Je zou kunnen zeggen dat de migratie van het Turkse platteland naar de Turkse steden voor velen een grotere overgang is geweest dan de overgang van Istanbul naar Europa. Iemand uit mijn moskeegemeenschap vertelde me dat in het dorp waar hij vandaan kwam vrouwen niet op een ezel mochten rijden. Toen hij in Nederland kwam zag hij tot zijn verbazing dat vrouwen hier op de fiets zaten en auto reden. Deze man zou in Istanbul even verbaasd zijn geweest!

Maar zelfs op de meeste delen van het platteland en in de provinciestedjes van Turkije is men via televisie gewend geraakt aan moderne levensstijlen. Zo zal men misschien de minirok nog als onfatsoenlijk afwijzen, maar van het dragen van rokken en broeken door vrouwen – in plaats van traditionele gewaden die het hele lichaam bedekken – kijkt niemand meer op.

Uiteraard hebben vele Turkse arbeidsmigranten in West-Europa de nodige aanpassingsproblemen gehad, vooral als ze uit afgelegen streken in Turkije kwamen. Maar voor velen was de kloof minder sterk dan vaak wordt gedacht.

*NL: Zorgt deze achtergrond voor verschillen tussen de Turkse en bijvoorbeeld Marokkaanse moslims in Nederland?*

TA: Ja. Voor de eerste generatie is de kloof met de Nederlandse samenleving veel minder groot geweest bij de Turken dan bij de Marokkanen. De Marokkaanse eerste generatie heeft veel meer problemen gehad met de seculiere samenleving en stond veel afwijzender tegenover de hier geldende omgangsvormen van man-

nen en vrouwen, de kleding, de vrijheden op seksueel gebied. Uiteraard is dit te generaliserend en geldt dit niet voor iedereen. Maar die cultuurkloof was voor Marokkanen gemiddeld veel groter dan voor de Turken. Deze verschillen werken door bij de tweede generatie. De Marokkaanse ouders en de moskeeororganisaties die zij hebben opgericht slagen er onvoldoende in om jongeren aan zich te binden. De Turkse moskeeën slagen daar beter in omdat ze meer gewend zijn soepel om te gaan met cultuurverschillen en levensstijlen. Daardoor kunnen ze flexibeler en met meer overtuigingskracht reageren op vragen van jongeren. Ook geven ze hen meer de ruimte.

*NL: Waaruit blijkt dat Turkse moskeeën erin slagen jongeren aan zich te binden?*

TA: Ik ben zelf in het begin van de jaren 1980 betrokken geraakt bij jongerenwerk in de moskee. Wij gingen er als jongeren toen al vanuit dat jongerenorganisaties bij moskeeën een kweekvijver konden worden van actieve leden van de moskeegemeenschap, inclusief moskeebestuurders. Dat moest niet exclusief een zaak van de eerste generatie zijn. Om jongeren te bereiken organiseerden we niet alleen religieuze activiteiten, maar bijvoorbeeld ook huiswerkbegeleiding en diverse recreatieve activiteiten waaronder sport. In veel van de Turkse moskeeën zie je dit gebeuren, soms in de vorm van een informele jongerengroep rond een moskee, soms met een eigen rechtspersoon die zelfstandig samenwerkt met de plaatselijke overheid.

Om dit van de grond te krijgen is een open houding nodig tegenover datgene wat jongeren graag willen. Uiteraard levert dat discussies op over wat in een moskeeorganisatie wel en niet thuishoort. Waar leg je de grens? Als je een apart jongerencentrum opzet, mogen ze er dan een biljarttafel neerzetten? De meeste Turkse moskeebesturen zullen dat nog wel accepteren, maar bijvoorbeeld de grens leggen bij kaarten en gokken. Belangrijk is in ieder geval dat je hier serieus over nadenkt. In veel Marokkaanse moskeeën worden recreatieve activiteiten voor jongeren vaak afgewezen als onacceptabele aanpassing aan een seculiere levensstijl, en het gevolg is dat de jongeren niet meer komen.

Ook de hogere organisatiegraad onder Turken is hier van belang. Turken hebben sterker dan de Marokkanen een traditie om zich te organiseren, en zich te organiseren, los van de staat. Ook dat kan te maken hebben met de scheiding van kerk en staat zoals die in Turkije is gegroeid.

Overigens ben ik niet helemaal tevreden over de doorstroming vanuit het jongerenwerk naar leidinggevende functies in onze moskeeën. Dat gebeurt nog te weinig en waarschijnlijk heeft dat te maken met de groei van de moskeegemeenschappen en hun activiteiten. Net als kerken zijn vandaag de moskeeën organisaties waar soms miljoenen in omgaan – bijvoorbeeld als men een nieuwbouwproject start – en daar is meer voor nodig dan jeugdige enthousiasme. We zullen nog veel aan professionalisering moeten doen.

*NL: Elders in dit nummer van Begrip is een schets gegeven van de diverse stromingen in de Turkse islam en de organisaties in West-Europa die daaruit zijn voortgekomen. Moeten we die organisatiestructuren opvatten als "product van de eerste generatie", die geleidelijk zullen en moeten plaatsmaken voor andere – niet langer op Turkije gebaseerde – verbanden?*

TA: Het is juist dat veel van die stromingen zijn "geïmporteerd". Bovendien zijn de verschillen tussen die stromingen in de West-Europese context nog eens versterkt en vertaald in aparte organisaties. In Turkije zelf hebben die stromingen namelijk geen eigen moskeeën, omdat alle moskeeën onder het Directoraat voor Godsdienstzaken vallen. In West-Europa konden Milli Görüs en andere groepen zich veel makkelijker los van dat Directoraat organiseren door de grotere organisatievrijheid hier.

Zullen die structuren verdwijnen? Ik denk niet op korte termijn. Immers, deze organisaties functioneren heel behoorlijk. Alle landelijke koepelorganisaties van de Turkse moslims hebben een eigen netwerk van plaatselijke centra, die succesvol met elkaar samenwerken, en ik zie niet waarom dat de komende periode niet zou kunnen blijven. Wel verwacht ik een ontwikkeling vergelijkbaar met protestants Nederland, waarin diverse kerken zijn gaan samenwerken en uiteindelijk samen de PKN hebben opgericht. De religieus-inhoudelijke verschillen tussen de diverse stromingen van Turkse soennieten zijn zeer betrekkelijk en hoeven

een vergelijkbare ontwikkeling niet in de weg te staan.

Verdergaande samenwerking en eenwording met de moslimorganisaties uit andere etnische gemeenschappen is in dit opzicht stap twee. De etnisch-culturele verschillen met bijvoorbeeld de Marokkaanse moslims zijn nog vrij groot.

Op termijn, dus over enkele generaties, is het onvermijdelijk dat Europese moslims een nieuwe infrastructuur ontwikkelen, gebaseerd op wat hen bindt – hun gemeenschappelijke geloofsovertuigingen, en dus uitgaand boven de etnische verschillen. Maar het is geen vanzelfsprekendheid dat de Turkse achtergrond en identiteit daarbij volledig verdwijnt. Overal ter wereld zijn er Turkse migrantengemeenschappen die bijvoorbeeld de kennis van de Turkse taal generaties lang levend houden.

Over dit onderwerp leven in mijn achterban, de Turkse moslimgemeenschap, twee toekomstvisies. Volgens de ene is de etnische identiteit en de taal zo belangrijk dat je er bewust naar moet streven om die in stand te houden. Daarbij past dat Turken zich ook in de toekomst blijven onderscheiden van andere moslimgroepen in Nederland. De andere visie relateert die Turkse identiteit door te zeggen: uiteraard kunnen individuele Turken emotionele banden hebben en houden met hun herkomstland, en verbonden blijven met familieleden daar, maar als moskeegemeenschap kunnen we niet exclusief Turks zijn. Naarmate er meer moslims van niet-Turkse afkomst tot de moskeegemeenschap gaan behoren, zal dat ook die gemeenschap gelei-

delijk veranderen. Ik weet zelf niet hoelang je aan die eerste visie kunt blijven vasthouden, maar in ieder geval mogen we ervan uitgaan dat de Turks-islamitische infrastructuur van dit moment nog geruime tijd zal blijven voortbestaan.

*NL: Hoe ontwikkelen zich de verhoudingen tussen moskee en kerk in Nederland?*

*AT:* Voor de moskeegemeenschappen die ik ken zijn de contacten met de kerken de laatste jaren geïntensiveerd. Zeker na de aanslagen van 11 september 2001. De verharding van het maatschappelijk debat over de islam heeft in vele gevallen de moskee en de kerk dichterbij elkaar gebracht. Wij hebben steeds benadrukt dat wij juist als moslims terrorisme resoluut afwijzen en vinden daarbij in kerkelijke kringen vaak een positievere respons dan bij groepen die religie sowieso met wantrouwen bekijken. Tussen moslims en christenen zijn er nu eenmaal zoveel raakvlakken, zoveel gemeenschappelijke punten. Het geloof in God, het respecteren van een religieuze traditie. Je zit gewoon wat makkelijker op dezelfde golflengte.

Vanuit het landelijke federatiebestuur adviseren we de aangesloten moskeeën dan ook voortdurend dat ze met de kerken structureel contacten moeten opbouwen, en niet slechts incidenteel. Die gedachte moet overigens op plaatselijk niveau nog veel meer doordringen dan nu het geval is. In Apeldoorn hebben we een Platform voor Duurzame Dialoog, waarin naast moskeeën en kerken ook maatschappelijke organisaties participe-

ren. Dat soort vormen van structureel overleg zouden er meer moeten komen. Niettemin zien we al wel een ontwikkeling dat moskeeën zich steeds meer openstellen voor hun omgeving. Open moskeedagen, Iftaar-maaltijden in de Ramadan – het wordt steeds gewoner. Dat soort activiteiten zou op veel uitgebreidere schaal moeten worden georganiseerd. Het is nodig om tegenwicht te bieden tegen de sfeer van angst die vandaag de dag rond het thema "islam" heerst. De beste manier om onjuiste beelden te corrigeren is dat je gewoon de mensen laat

zien wat je doet, laat horen wat je imam zegt – en dat dat het tegendeel is van radicalisme en intolerantie. Wat betreft de contacten met de kerken zien we dat het initiatief in het verleden bijna altijd door christenen is genomen. We zien bijvoorbeeld dat kerken ter gelegenheid van de Ramadan begroetingen sturen aan de plaatselijke moskee. Dat soort blijken van respect wordt in de moskeegemeenschap zeer gewaardeerd. We moeten nu als moskeegemeenschap ook de omgekeerde weg bewandelen en bijvoorbeeld kerstgroeten naar de kerken in onze omgeving sturen.

## Van her en der

### (Weg)gepromoveerd?

Paus Benedictus XVI heeft in februari mgr. Michael Fitzgerald, sinds 2002 voorzitter van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog, benoemd tot nuntius in Egypte en afgevaardigde bij de Arabische Liga. Fitzgerald heeft de structurele banden van de Raad met islamitische organisaties versterkt zoals bijv. met de Al Azhar universiteit in Caïro.

Het gebeurt zelden dat een 'kerkvorst' een diplomatieke rol krijgt toegewezen. Er wordt dan ook druk gespeculeerd over de achterliggende redenen. Sommige bronnen (zenit) zeggen dat de paus een expert wil inzetten op een belangrijke post in het Midden en



Nabije Oosten om de banden met de tolerante islam aan te halen. Andere zoals de gezaghebbende Franse krant *La Croix* beweren dat de paus af wil van de Raad voor Interreligieuze Dialoog. The National Catholic Reporter denkt dat Fitzgerald volgens de Romeinse Curie te soft is in de dialoog en dat de paus minder kiest voor een theologische interreligieuze dialoog dan voor een ethische en interculturele dialoog. De paus zou een herstructurering van de Raad voor ogen hebben. Overigens zou de rode kardinaalshoed hem niet hoeven te ontgaan omdat zijn post in Caïro een springplank zou kunnen zijn voor een belangrijke functie in de kerk in Engeland.

In een afscheidinterview stelt de aartsbischop een gezamenlijk gesprek voor tussen christenen en moslims over de kruistochten. – P. R.

### **Cees Bouma**

Met het overlijden van Cees Bouma verliezen we een boegbeeld van de interreligieuze dialoog tussen moslims en christenen in Nederland.



Cees werd medio jaren negentig lid van de Contactgroep Islam van de Raad van Kerken in Nederland. Toen enkele jaren geleden de voorzitter de Contactgroep verliet, werd Cees voorzitter. In het begin bestond de vergadering soms uit enkele leden, maar al snel kwamen er nieuwe leden bij, mede door de inspirerende leiding van Cees. Samen met Cees hebben we vanuit de Contactgroep tal van interreligieuze activiteiten op poten gezet. We denken aan de ontmoetingsdagen tussen imams en pastores, de uitgave van felicitatiegroeten ter gelegenheid van het einde van de Islamitische vastentijd, het samenstellen van informatiefolders over islam en christendom en de bezoeken aan moskeeën. Het laatste project waar Cees actief bij betrokken was, was de samenstelling van een handreiking om wederzijdse angst tussen moslims en christenen bespreekbaar te maken en het vertrouwen te vergroten. Binnenkort wordt de handreiking uitgegeven.

Cees had het vaak over zijn ervaringen met dialoog destijds in Pakistan, waar hij in het christelijk studie-centrum gewerkt heeft evenals Jan Slomp, Harry Mintjes en Matthieu Geijbels. Meerdere malen vertelde hij het verhaal van Geiske die, toen het gezin Bouma terugkeerde uit Pakistan, zei: “De huizen zijn hier in Nederland wel mooier, maar ik had zo graag gehad dat er Pakistaanse mensen in woonden.” Ook vertelde hij

over zijn vele contacten met moslims in Arnhem. Die ervaringen bracht hij in en de Contactgroep maakte er dankbaar gebruik van. – B. van Oers

### **Pionier interreligieuze dialoog overleden**

Prof.dr. Arnulf Camps ofm 1925 – 2006

Op zondagmorgen 5 maart overleed pater Arnulf Camps ofm op 81-jarige leeftijd. Tot op hoge leeftijd zette hij zich in voor de dialoog vanuit de rk-kerk met moslims, hindoes en boeddhisten.

In 1943 trad Pierre Camps in bij de franciscanen en kreeg de kloosternaam Arnulf. Hij werd priester gewijd in 1950. Hij werkte van 1957 tot 1961 als professor missiologie, kerkgeschiedenis en islamologie in Karachi (Pakistan). Daarna werd hij hoogleraar missiologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en gaf gastcolleges aan buitenlandse universiteiten. In 1969 was Camps promotor van Tiny Muskens, de huidige bisschop van Breda.

Prof. dr. Arnulf Camps ofm heeft in de tweede helft van de vorige eeuw een belangrijke rol gespeeld in het denken over missie en zending, niet alleen in Nederland, maar ook internationaal. Zijn



kijk op missie is niet die van bekering, maar die van de interreligieuze dialoog. Deze dialoog had Camps al hoog in zijn vaandel staan toen anderen nog dachten in termen van ‘bekering’ of ‘kerkplanting’. Camps stond mede aan de wieg van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumena in Utrecht, hij was lid van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog van 1964 tot 1979, voorzitter van de International As-



sociation for Mission Studies, actief in de World Conference on Religion and Peace, en betrokken bij vele internationale projecten van de orde der franciscanen. Hij reisde veel, vooral naar Aziatische landen. Hij hield zich ook bezig met de Kerk in China. Hij kwam er vaak, vooral om contacten te leggen met de ondergrondse kerk.

Van 1976 tot 2004 was Camps voorzitter van de landelijke 'stuurgroep voor interreligieuze dialoog' van Cura Migratorum, de instelling die tot voor kort het rk allochtonenpastoraat in Nederland coördineerde en het bureau Relatie Opbouw Moslims Christenen met het blad *BEGRIP* huisvestte. Camps richtte zich met zijn stuurgroep vooral op de 'dialoog van het leven en de samenwerking'. De dialoog tussen moslims en christenen in Nederland moest volgens hem vooral plaatsvinden aan de basis, in de woonwijken waar moslims en christenen samen leven, wonen en werken. Later, toen het kader van andersgelovigen waarmee het gesprek gevoerd kan worden zich uitbreidde, promootte hij de theologische dialoog tussen theologen, tussen voorgangers en tussen leiders van godsdienstige gemeenschappen in ons land.

In 2003 besloot de Bisschoppenconferentie de 'stuurgroep interreligieuze dialoog' los te koppelen van Cura Migratorum en onder te brengen bij de Bisschoppenconferentie in de beleidssector Missie, Ontwikkelingssamenwerking en Interreligieuze Dialoog. Aan de sector werd een landelijke katholieke Contactraad voor Interreligieuze Dialoog (CID) toegevoegd. Deze raad nam het werk van de stuurgroep over. Tijdens de startbijeenkomst van de raad op 12 januari 2005 nam pater Camps afscheid met een terugblik op het werk van 'zijn' stuurgroep. Hij was blij dat

de expertise van de stuurgroep, opgedaan tijdens bijna dertig jaar werken op het terrein van de interreligieuze dialoog, kon worden doorgegeven aan de nieuwe Contactraad onder leiding van zijn oud-leerling bisschop Muskens.

Berry van Oers, Secretaris van de voormalige 'stuurgroep interreligieuze dialoog' van 1990 tot 2004

T.g.v.zijn tachtigste verjaardag maakte Jannetje van der Leest (ed.) in 2005 een overzicht van zijn publicaties *Bibliography of Arnulf Camps OFM: 1946-2002*, Nijmegen: Nijmeegs Instituut voor Missiologie.

Naast 338 artikelen en 230 recensies volgen hier enkele van zijn belangrijkste boeken: 1957, *Jerome Xavier S.J. and the Muslims of the Mogul Empire*, Fribourg: St. Paul's Press (dissertatie)

1983, *Partners in Dialogue. Christianity and the other World Religions*, Orbis Books, Maryknoll New York (vertaling van Christendom en godsdiensten der wereld, 1976, De Weg, de paden en de wegen. De christelijke theologie en de concrete godsdiensten 1977 en Geen doodlopende weg, lokale kerken in dialoog met hun omgeving 1978).

Camps, Arnulf & Pat McCloskey, 1995, *The Friars Minor in China (1294-1955), Especially the years 1925-1955, based on the research of Friars Bernwald Willeke and Dominico Gandolfi*, Rome

2000, *Studies in Asian Mission History 1956-1998*, Brill Leiden/Boston/Koeln.

A. Camps, L. Hoedemaker, M. Spindler & F. Versraelen (red.), 1988, *Oecumenische inleiding in de Missiologie*, Kok Kampen

### **Interreligieuze dialoog mislukt?**

“Een interreligieuze dialoog klinkt mooi, maar de theologie is er nagenoeg helemaal uit verdwenen. In ruim honderd jaar zijn we nog geen meter verder gekomen”, constateert dr. Derek Suchard. “We hebben het in de dialoog alleen over ethische zaken, mensenrechten, vrede, de positie van de vrouw. Dat is allemaal goed, maar noem het geen interreligieuze dialoog.”

Suchard promoveerde begin februari aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift over „de grenzen van een ethisch-centrische interreligieuze dialoog.”

Hij bestudeerde de interreligieuze dialoog bij onder anderen de kerkvaders (de apologeten), Petrus Abaelardus, Nicolas van Cusa (beiden levend in de middeleeuwen), Lessing (verlichting) en Karl Barth. Verder onderzocht hij de dialoogopvattingen vanaf 1893, toen het eerste Wereldparlement van de Religies in Amerika bijeenkwam; daarna de opvattingen van de wereldzendingconferentie in Edinburgh (1910), van de Wereldraad van Kerken en die over eenheid en dialoog bij het Vaticaan (dat een eigen secretariaat van relaties met andere religies kent).

De belangrijkste reden is volgens hem dat de aanhangers van de drie grootste religies, de Abrahamitische, dat wil zeggen: jodendom, christendom en islam, niet van hun geloof willen afstappen. „Zij beschouwen zich alle drie als exclusief en beroepen zich op openbaring.

De interreligieuze dialoog is beperkt tot persoonlijke contacten tussen aanhangers van godsdiensten, zegt dr. Suchard.

Suchard is als vertaler werkzaam voor het ministerie van Defensie in Den Haag. De promovendus is voorzitter van de Nederlandse Unitarische Universalistische Gemeenschap, een religieus genootschap dat uitgaat van één God. Bron: Ref. Dagblad.

Suchard's opvatting over 'theologische' dialoog is erg beperkt. Ook het doel van dialoog (samensmelting tot één godsdienst) is niet erg realistisch maar misschien ingegeven door zijn Unitaristische achtergrond. Dialoog kan plaats vinden op alle niveaus en kan het best beginnen tussen personen en niet tussen systemen. – P. R.

### **Imamopleiding**

Hogeschool INHOLLAND en de voorzitters van vijf islamitische koepelorganisaties ondertekenden in november 2005 een intentieverklaring voor een imamopleiding.

INHOLLAND ziet de imamopleiding als een goede aanvulling op de bacheloropleiding godsdienst en pastoraal werk. De hogeschool herkent de behoefte aan deze opleiding, zowel in het veld als bij de eigen studenten.

De vijf betrokken moslimorganisaties omvatten drie Turkse koepels (Milli Görüs Noord Nederland, de Nederlandse Islamitische Federatie en de Stichting Islamitisch Centrum Nederland), een Marokkaanse koepel (de Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland) en een Surinaamse koepel (World Islamic Mission Nederland).

Op 1 september 2006 gaat de opleiding voor imam/islamitisch geestelijk werker bij Hogeschool INHOLLAND in Amsterdam en Rotterdam van start.

Eerder dit jaar stelden de ministers Verdonk en Van der Hoeven en staatssecretaris Rutte een subsidieregeling in om initiatieven voor een imamopleiding op bachelorniveau vanuit de islamitische gemeenschap te stimuleren. Daarnaast willen de ministeries twee masteropleidingen aan Nederlandse universiteiten. De Vrije Universiteit is in september 2005 gestart.

De HBO-opleiding betreft een 4-jarige voltijd en deeltijd bacheloropleiding imam en islamitisch geestelijk werker. De opleiding is een nieuwe route binnen de bestaande bacheloropleiding Godsdienst/pastoraal werk.

De door de overheid erkende koepel van CGI, waar ook niet soennitische moslims in zijn vertegenwoordigd en die 30% van de moslims in Nederland vertegenwoordigen, zijn niet betrokken geweest bij het overleg. Op de achtergrond speelt een tegenstelling tussen WIM (World Islamic Mission, van Surinaamse en Pakistaanse moslims) en de ULAMON (de liberale Lahore Ahmadi moslims). Ook de Turkse koepel van de Islamitische Stichting Nederland (Diyaneet- moslims, 70% van Turkse moskeeën) doet niet mee met de opleidingsplannen.

### **Leiden: opleiding islamitische theologie**

De Universiteit Leiden kan in september beginnen met de opleiding islamitische theologie. Staatssecretaris Rutte van Onderwijs heeft daarvoor voor de periode 2006-2010 2,3 miljoen euro vrijgemaakt.

De opleiding in Leiden duurt vier jaar en zal bestaan uit een bachelor- en een mastergedeelte. Studenten kunnen na afloop van de studie nog een aanvullende opleiding volgen om bijvoorbeeld als imam aan de slag te kunnen in een moskee, gevangenis of ziekenhuis. Volgens de Universiteit Leiden hebben Nederlandse moslimorganisaties belangstelling om de aanvullende opleiding voor hun rekening te nemen.

Het academische gedeelte valt onder verantwoordelijkheid van de universiteit. De bedoeling is de studenten onder meer te scholen in de bronnen van de islam en het Arabisch. Ook komen de geschiedenis en opvattingen van verschillende stromingen

aan de orde, en de hedendaagse islam in de moderne wereld. Tot het programma behoren verder godsdienstpsychologie, godsdienstsociologie, wijsbegeerte en cursussen over jodendom en christendom.

Volgens de Universiteit Leiden kan iedereen de studie volgen, ongeacht zijn geloof of levensbeschouwelijke overtuiging. Studenten moeten wel de juiste vooropleiding hebben.

Vorig jaar startte de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam het traject islam binnen de bacheloropleiding religie en levensbeschouwing en de masteropleiding islamitische geestelijke verzorging. Ruim dertig studenten volgen het programma van het islamtraject, dat onder meer bestaat uit bestudering van de geschiedenis van de islam, bezinning op de islam in de moderne tijd, bestudering van de context waarin moslims in Nederland leven en Arabisch.

Volgens de VU is het doel van de masteropleiding niet zozeer imams op te leiden, maar een bredere groep moslims in staat te stellen zich op academisch niveau meer kennis van de islam eigen te maken. De meeste studenten gaan na hun studie aan de slag als geestelijk verzorger in ziekenhuizen, zorginstellingen of gevangenissen, zo is de verwachting. Bron: REf. Dagblad

### **Ontmoeting C.I.D. en I.U.R.**

In juni 2004 brachten de Rotterdamse bisschop Van Luyn en drs. Berry van Oers, secretaris van de katholieke Contactraad voor Interreligieuze Dialoog (CID), een werkbezoek aan de Islamitische Universiteit Rotterdam (IUR). Daar werd toen de wens uitgesproken om contact met elkaar te houden. Dat resulteerde in een spreekbeurt van prof. Duran van de IUR op 12 januari 2005 tij-

dens de startbijeenkomst van de katholieke Contactraad voor Interreligieuze Dialoog. Op 23 januari j.l. ontmoetten de IUR en de CID elkaar opnieuw om nader kennis te maken met elkaar en inzichten op het terrein van de interreligieuze dialoog.

De ontmoeting vond plaats in het bisschops-huis van Mgr.Muskens in Breda. Naast voorzitter Muskens namen vanuit de CID deel: drs.B.van Oers, drs.P.Berga Sorballa, drs.G.Versteegden-Rouached en prof.dr.F.Wijssen. Vanuit de IUR waren naar Breda gekomen: prof. dr. A. Akgündüz, prof. dr. B. Duran, dr. O. Hidir, en drs. E. Gökçekuyu.

### **Samenwerking**

Rector Ahmet Akgündüz riep tijdens de bijeenkomst op tot samenwerking. Akgündüz; “De profeet, vrede zij met hem, zei al dat moslims moeten samenwerken met christenen. Ik denk dan aan samenwerking tegen vijanden, tegen het verval van de morele waarden. We moeten ons afvragen wat we samen kunnen doen in deze ‘gevaarlijke’ tijd.” Prof.Bunyamin Duran legde uit dat moslims al vroeg contacten hadden met christenen. Hij wees op een groep christenen uit Najran waaraan de profeet Mohammed onderdak bood in zijn moskee en hun toestemming gaf om daar te bidden. De oudste dialoog stamt wellicht uit Damascus waar de kalief christenen als zijn hoogste ambtenaren had. Duran: “In de Koran staat dat joden, christenen en moslims één gemeenschap vormen. Er zijn vanuit de islam geen obstakels om vrienden te worden met christenen en joden. “

### **Onafhankelijk**

Mgr.Muskens vroeg Duran naar de verhouding van de islam met filosofie. Duran: “Er is plaats voor filosofie binnen de islam. De

rede moet namelijk onafhankelijk zijn.” Akgündüz benadrukte dat kritische reflectie juist een van de kenmerken is van een universiteit. Hij ziet voor zijn universiteit vooral een rol weggelegd als een brug tussen de islam en het westen en tussen de islam en de westerse samenleving. Akgündüz: “We willen een universiteit zijn, maar vooral ook een universiteit in Nederland. Een universiteit met democratische structuren. We willen onafhankelijk zijn. Daarom nemen we ook geen geld aan uit het buitenland. Uiteraard zijn er goede contacten met universiteiten in de Arabische wereld maar het betreft geen officiële relaties.”

### **Radicale studenten**

Tijdens de bijeenkomst werd ook gesproken over de actuele situatie. Naar aanleiding van terroristische aanslagen in de wereld en in eigen land de moord op Theo van Gogh is de sfeer tussen moslims en christenen grimmiger geworden. We zien dat groepjes jonge moslims aan het radicaliseren zijn. Akgündüz zei dat er op zijn universiteit eigenlijk geen radicale studenten zitten. Akgündüz: “Uiteraard zal er zich af en toe best wel eens een radicale student aanmelden. Deze studenten haken of binnen een paar maanden af, of men wordt een ‘gewone’ student. Het heeft namelijk vaak alles te maken met onwetendheid.”

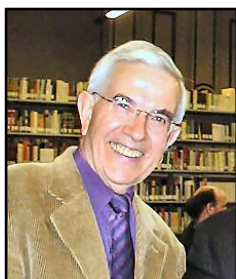
### **Kennisontwikkeling**

Prof.Wijssen constateerde dat de IUR hard werkt aan een goede pr. Dat is ook nodig nu de IUR midden in het accreditatieproces zit dat moet leiden tot erkenning van de universiteit door de overheid. Op de vraag van Wijssen naar de stand van zaken betreffende wetenschappelijk onderzoek antwoordde Akgündüz dat, naast het onderzoek dat studenten verrichten, er ook andere activiteiten

zijn op het terrein van kennisontwikkeling, zoals trainingen voor imams. Hij wees op de vele conferenties die de IUR organiseert, onder andere in samenwerking met de universiteiten van Utrecht en Amsterdam. Wijsen wees er op dat samenwerking met de IUR vooral juist daar, op die universiteiten, thuis hoort, tussen gelijkwaardige partners. De CID zal daar graag in bemiddelen en thema's voor aandragen. In de loop van 2006 brengt de CID een tegenbezoek aan de Islamitische Universiteit te Rotterdam. - B v.Oers

### Michel Lagarde

Michel Lagarde, witte pater en professor aan het Pauselijk Instituut voor Arabische en Islamitische Studies, heeft in september 2005 een UNESCO prijs gekregen. De jury



heeft de prijs 'verleend omdat hij zijn leven heeft gewijd aan onderwijs en onderzoek van de Arabische taal en de islam. Zijn publicaties over de relaties moslims-christenen heeft bijgedragen aan wederzijds respect en het bij elkaar brengen van twee culturen.' Hij is o.a. specialist van klassieke korancommentatoren zoals Fakhr al-Din al-Râzi (32 delen) en heeft alle werken vertaald van de Algerijnse soefi-mysticus Abdel Qader al Djzâza'irî (1808-1883) (Kitâb al Mawâqif, 372 hoofdstukken). Deze emir, in de Rif geboren, werd na de inval van de Fransen in Algiers, de aanvoerder van de antikoloniale strijd. Na een gevangenschap in Frankrijk van enkele jaren werd hij naar Syrië verbannen, waar hij commentaren schreef op de mysticus Ibn Arabî.

M. Lagarde heeft niet alleen een titanenarbeid verricht. Door zijn gedegen publicaties

en uitstekend pedagogisch onderricht is hij een leraar, die veel studenten heeft geïnspireerd tot de interreligieuze dialoog. – P.R.

### Brede dialoog in Rotterdam

De Rotterdamse Raad voor Levensbeschouwingen en Religies is opgericht omdat wij leven in een multiculturele en multireligieuze stad, waar alle religieuze of levensbeschouwelijke groeperingen op zichzelf genomen een minderheid zijn; elke groep met zijn eigen idealen en zijn eigen doelstellingen. Zie [www.roravolere.nl](http://www.roravolere.nl)

### Westermoskee

Na jarenlange discussies over de plaats en grootte van de nieuw te bouwen moskee met 42 meter hoge minaretten van de Turkse Aya Sophia Vereniging heeft minister Donner eind februari het startsein gegeven voor de bouw van dit gebedshuis. Door de Amsterdamse naam (Westermoskee), de inpassing in een stedenbouwkundig plan en de rode baksteen, gecombineerd met een typisch Turkse koepelmoskee, wil deze Milli Görüs moskee haar visitekaartje afgeven: eigen identiteit, open naar de Nederlandse samenleving.

De moskee aan de



Baarsjesweg is een ontwerp van het Frans-joodse architectenpaar Breitman. Het gebouw krijgt een stijl die verwijst naar de Amsterdamse School. De woningcorporatie bouwt rondom het gebedshuis nog eens ruim honderd woningen, kantoor- en bedrijfsruimte, maatschappelijke voorzieningen en een parkeergarage.

## Interreligieuze excursie

Wat weten Haagse studenten van andermans godsdienst? Een hele zondag trokken ze kriskras de stad door. ‘Kunnen we dit niet vaker doen?’ Het begint te schemeren. We zitten, onder een hoog glazen dak, in een wijde kring voor de ingang van de synagoge. Zo’n vijftientig studenten van de Haagse Hogeschool. Leden van de islamitische studentenvereniging MashriQ en de christelijke studentenvereniging Alpha. Rabbijn Awraham Soetendorp heeft zojuist een bijzondere ervaring beleefd. Enkele moslimjongeren vroegen hem of ze zich even konden afzonderen om te bidden. Dat kon, uiteraard. Dit was nog nooit gebeurd, vertelt de ontroerde rabbijn op een klapstoeltje, dat de Haagse synagoge moslims gastvrijheid mocht verlenen voor het gebed. Zijn woorden worden ademloos aangehoord. In Den Haag bloeit de religievrede, dat is duidelijk. De studenten vertellen elkaar hoe ze de ‘interreligieuze excursie’ hebben beleefd.

## Van kerk naar moskee en synagoge

Eerst een vrolijke mis in de katholieke Martihakerk aan de Hoefkade. Daarna vegetarisch geluncht met een toespraak van een humanist; die het in dit gezelschap van jonge gelovigen zwaar te verduren had. Vervolgens de grote moskee aan de Wagenstraat bezocht. En tot slot te gast in de verstilde synagoge aan de Prinsessegracht. Het was een lange dag, dat wel, maar juist daarom indrukwekkend. De reacties, onder het glazen dak, liegen er niet om.

‘In je eigen stad gaan onbekende deuren voor je open. Je leert een andere wereld kennen.’

‘Ik vermoed dat God vandaag glimlachend op ons heeft neergekeken.’

‘Ik heb meer overeenkomsten dan verschillen tussen de godsdiensten ontdekt.’

‘Ik wist niet hoe zeer heilige boeken maar ook gewone boeken gerespecteerd worden.’

‘Dat humanisme, dat je eigen gedachten je moraal vormen, daar kan ik me dus niets bij voorstellen.’

‘Wij als groep zijn ook dichter bij elkaar gekomen. Nog meer dan onze religies.’

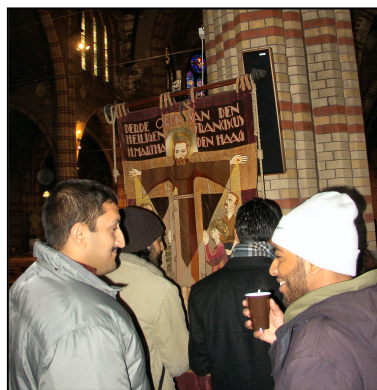
‘Eindelijk heb ik mijn zondag eens nuttig besteed.’

‘Al die culturen bij elkaar in de Marthakerk, dat vond ik bijzonder.’

‘Kunnen we dit niet vaker doen?’

## Nieuwsgierigheid

Ashraf Ashrafi is vice-voorzitter van MashriQ, een vereniging waar overigens



ook enkele christenen lid van zijn. ‘We willen een liberale islam uitstralen’, zegt hij. De excursie, opgezet met het studentensynagogaat en met

theoloog Willem Jansen van de Haagse protestantse gemeente en Stek (Stad en Kerk), noemt hij ‘bijzonder geslaagd’. ‘Veel moslims weten niet hoeveel overeenkomsten er tussen de verschillende godsdiensten zijn.’ Zeker in het bestuur van de vereniging bestaat er volgens hem een grote intellectuele nieuwsgierigheid. ‘We praten ook veel over filosofie, boeddhisme, jodendom en christendom.’ Was de excursie niet te vrijblijvend? Werden verschillen niet te snel toegevoegd onder een deken van begrip en tolerantie? Ashrafi: ‘Inderdaad, ik had graag wat pittiger discussies gezien. Maar daar was helaas weinig gelegenheid voor.’ Bron : [www.kerkindenhaag.nl](http://www.kerkindenhaag.nl)

### **Te westers, te oosters?**

Waar B. Lewis de islamologen ervan beschuldigde te westers te zijn, luidt nu het verwijt van enkele dissidente islamologen o.a K.H. Ohlig dat de meerderheid van hun collega's te oosters is. Ze zouden klakkeloos alles overnemen van orthodoxe moslims, als het gaat over het ontstaan van de Koran en de gegevens van Mohammeds leven. Maar serieuze westerse islamologen hebben reeds eerder en met minder ophef kritische noten geplaatst bij de ontstaansgeschiedenis van de islam. Elke islamdeskundige weet dat de biografie van Mohammed niet historisch onderbouwd is en vooral bedoeld om passages in de Koran te interpreteren. Ook over de tekst en samenstelling van de Koran heeft Begrip in nr. 4/5 van 2004 gewezen op de publicatie van A.L. de Prémare *Aux origines du Coran*. En over de overeenkomsten tussen Syrische Arabische christendom en de islam spreekt ook Frank Peters in zijn laatste boek *Islam en de joods christelijke*

*traditie*. De islamoloog Hans Jansen heeft in 2005 bij de Arbeiderspers een kritische studie over *De historische Mohammed* laten verschijnen. Dus 'de donkere beginperiodes' van de Koran en de islam waarover Ohlig en consorten spreken zijn nieuw noch origineel. – P. R.

### **Joods Marokkaans Netwerk Amsterdam**

Op 27 februari werd in een feestelijke setting in kosjer restaurant Pinto in Amsterdam het Joods Marokkaans Netwerk Amsterdam gelanceerd. Met een druk op de knop van burgemeester Job Cohen ging de website van het netwerk de lucht in. Het netwerk is het resultaat van ontmoetingen en gesprekken die vanaf 2003 plaatsvonden tussen vertegenwoordigers en individuen van de Joodse en Marokkaanse gemeenschap. Vanaf nu willen de initiatiefnemers als Amsterdamse burgers een front vormen tegen islamofobie, antisemitisme en de verharding in het sociale en politieke klimaat. Zie [www.jmna.nl](http://www.jmna.nl)

## **Boeken**

### **De Rebbe ontmoet...**

Bijzondere vredesmomenten gememoreerd door Rabbijn Awraham Soetendorp, 79 bl,



Fr. van Overbeeke-Rippen (eindred.), St. Trialoog 033-4561351.

De liberale rabbijn heeft het *Fonds Hoop voor Kinderen* opgericht met als doel dat in 2015 alle kinderen onderwijs kunnen genieten. De *St.*

*Trialoog* bevordert de dialoog tussen chris-

tendom, jodendom en islam. Het dertigtal verhalen, verslagen, ervaringen wil beide doelen tegelijk verwezenlijken.

Het wonderlijke van deze verhalen is dat rabbijn Soetendorp ondanks de vaak formele kaders van symposia en internationale bijeenkomsten altijd de persoonlijke ontmoeting voorop stelt als moment van dialoog. En dan heeft hij vooral oog voor de intermenselijke dialoog. De rest volgt vanzelf. Een aanrader voor allen die met dialoog en vrede bezig zijn. – P.R.

### **“God droomt van eenheid”**

**De katholieken en de godsdiensten: de lessen van de dialoog.** Zo luidt de titel van een Frans boek van de vertrekkende voorzitter van de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze dialoog, M. Fitzgerald. (Editions Bayard). Hij beantwoordt vragen, gesteld door Annie Laurent, journalist en doctor in de politicologie.

“De dialoog kent eisen en valkuilen. Je hebt er bepaalde kwaliteiten van hart en geest voor nodig en moet waken om elke vorm van syncretisme of monopolie te vermijden”.

De inleiding heeft als titel ‘de lange weg naar de dialoog’. Enkele van de thema’s die hij behandelt zijn kerk en islam, de plaats van de dialoog in de missie (zending), de spiritualiteit in de dialoog.

Het eindigt met de woorden: “De vruchten van de Geest zijn niet alleen voor christenen. We kunnen ze herkennen bij onze reisgenoten die tot andere godsdiensten behoren”.

Naar ZF06021205 zenit

### **Praktische brochure**

*Interreligieuze werken* (G. Idema, red.) heet de brochure, uitgegeven door de *Stichting Interreligieuze Dialoog* bij Damon. Het levert de onmisbare bouwstenen, nodig als men bezig wil zijn met interculturele of interreligieuze dialoog. Vijftig personen met ervaring op deze terreinen hebben aangegeven wat volgens hen interessante tips, ideeën en thema’s zijn voor dergelijke activiteiten. Misverstanden en vooroordelen worden besproken en voorbeelden van activiteiten worden vermeld. Ten slotte worden de belangrijkste organisaties genoemd met hun contactgegevens. De wel erg beknopte literatuurlijst probeert aan te sluiten bij de hoofdstukken. – P.R.

### **Islam voor gevorderden**

Frank E. Peters, *Islam en de joods-christelijke traditie*, Een verkenning, Boom, 2005, 304 bl. 24, 50 euro.

Dit uit het Engels vertaalde boek, is tegelijkertijd meer en minder dan een verkenning. Misschien is de Engelse titel duidelijker: *Islam. A Guide for Jews and Christians*. Het is meer dan een verkenning omdat het dieper ingaat op de wezenlijke inhoud en het ontstaan van deze godsdienst. Het is minder dan een verkenning omdat het anders is dan de meeste inleidingen en minder historische en godsdienstwetenschappelijke details bevat. Het boek werkt vooral verhelderend voor theologen onder christenen en joden die al over een stevige basiskennis van de islam beschikken. De vergelijkingen tussen Koran en Bijbel, Jezus en Mohammed, begin van christendom en islam, paus en kalief, zijn nooit oppervlakkig. Het boek is een kruising tussen de werken van Karin Armstrong en Kenneth Cragg. Peters is kritischer en nuchterder dan Armstrong en duidelijker in taal dan Kenneth Cragg. De vertaling leest prettig, al vindt men hier en daar woorden die eerder spreek- dan schrijftaal zijn. De transcriptie van Arabische woorden is helaas niet erg wetenschappelijk en soms verkeerd (mukhamaat bl. 131 i.p.v. muhkamaat).

Wat het boek onder meer boeiend en waardevol maakt zijn de verwijzingen naar de bronnen en de nuchtere en evenwichtige beschouwingen over moeilijke onderwerpen zoals het ontstaan van de Koran en de persoon van Mohammed.

De *aantekeningen* midden in een hoofdstuk doen vreemd aan: het lijken uitvoerige noten, die later aan de tekst zijn toegevoegd. Een aantal keren wordt het woord Bijbel (bl. 121 e.v.) gebruikt in de betekenis van het Oude Testament.



Deze schoonheidsfoutjes laten onverlet dat we hier een unieke aanvulling hebben op de vele al bestaande inleidingen in de islam, vooral voor pastores, predikanten en imams.

Maar dat veronderstelt dat de eersten al redelijk 'ingeburgerd' zijn in de islam en de tweeden in het christendom. – P.R.

## Evenementen

### **Shirin Neshat**

4.02.06 - 16.04.06

Fotograaf, film- en videokunstenares Shirin Neshat concentreert zich in haar werk op de meerduidigheid van grenzen in de Islam, grenzen tussen man en vrouw, tussen heilig en profaan, tussen werkelijkheid en magie. Cf <http://www.stedelijk.nl/>



### **VRIJHEID, RESPECT EN VER- TROUWEN**

Themamiddag voor imams, pastores, kerkelijk werkers en alle betrokkenen bij de dialoog tussen christenen en moslims op 18 april 2006, 14.30 uur – 16.30 uur

in de moskee **Deventer**, Smyrnadwarsstraat 2.. Het is een initiatief van het werkverband moslims en christenen in Noord- Oost en Midden Nederland.

Inleiders zijn: Dr. Husayn Celiker, attaché ministerie van godsdienstzaken Diyanet-moskeeën en Drs. Ineke Bakker, algemeen secretaris Raad van Kerken in Nederland

Het werkverband moslims en christenen in Noord- Oost- en Midden Nederland is een samenwerkingsverband van de provinciale Raden van Kerken in deze regio's, de Turks Islamitische Stichting Nederland en het Maatschappelijk Activeringswerk.

Namens de Raad van Kerken in Friesland zit dhr drs P. Heemskerk in de voorbereidingsgroep, die de middagen organiseert. Bij hem kunt u voor nadere informatie terecht.

Telefoon: 058-2880211;

e-mailadres: [p.heemskerk@chello.nl](mailto:p.heemskerk@chello.nl).